

Open Monumentendag Mechelen

Zondag 14 september 2014

Erfgoed vroeger,
nu en in de toekomst

5	Voorwoord
6	De Sint-Romboutskathedraal Sint-Romboutkerkhof z/n
13	De refuge van Sint-Truiden Schoutetstraat 3
18	De refuge van Tongerlo / Koninklijke Manufactuur van Wandtapijten De Wit Schoutetstraat 7
24	De predikherenkerk Goswin de Stassartstraat z/n
36	De muurschilderingen van het 'Hof van Busleyden' Frederik de Merodestraat 65
41	De Bakboetiek / huis 'de Vergulde Sterre' Veemarkt 74
47	De Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk Keizerstraat 1
55	De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek Hanswijkstraat 65
67	De Historische Vaartuigen - VVBHV vzw Auwegemvaart 56
69	Het Memoriaal van het Fort van Walem Koning Albertstraat 2, Walem
74	De Onze-Lieve-Vrouw van Bijstandkerk en kerkhof Koning Albertstraat 58, Walem
84	Colofon
85	Plattegrond

Op zondag 14 september vindt de 26ste editie van de Open Monumentendag plaats. Als monumentenstad bij uitstek heeft Mechelen van in het begin deelgenomen aan dit initiatief. Het is telkens een geslaagde activiteit.

Voor deze editie werd het thema 'erfgoed vroeger, nu en in de toekomst' gekozen. Uit het brede scala van dit thema leggen we de focus op enkele eeuwenoude topmonumenten. De kerken 'Torens aan de Dijle', het stadspaleis Hof van Busleyden, de refuges van Sint-Truiden en Tongerlo en het Predikherenklooster behoren tot de markantste getuigen van tien eeuwen stadsgeschiedenis.

Mechelen koestert zijn 'Torens aan de Dijle', de grootste concentratie historische kerken in Vlaanderen. Dankzij een meerjarige subsidieovereenkomst kunnen de grote restauratiewerken aan deze schitterende kerken in een versneld en gecontroleerd tempo afgewerkt worden. De zorgvuldig voorbereide en vakkundige werken zijn in de O.-L.- Vrouw van Hanswijkbasiliek opgestart en in de Sint-Pieter- en Pauluskerk bijna afgerond.

Vanop de stellingen kan u uitzonderlijk deze prachtige barokke interieurs en het ambachtelijke restauratievakmanschap van dichtbij tot in de fijnste details bewonderen. U krijgt ook de unieke gelegenheid om de buitenwerken aan de grote Mechelse kathedraal vanop de stellingen te bekijken!

Door de minutieuze restauratie-aanpak werden ook de zeldzame renaissance muurschilderingen van het 16de- eeuwse stadspaleis van Hiëronymus van Busleyden voor de toekomst veilig gesteld. Deze artistiek uitgevoerde muurschilderingen zijn belangrijke getuigen van het humanistisch gedachtegoed uit de 16de- eeuw en hebben een hoge zeldzaamheidswaarde.

Uit de Bourgondisch-Habsburgse tijd dateren ook de refugehuizen van de abdijen van Sint-Truiden en Tongerlo. Het zijn oerdegelijke bouwwerken die door de eeuwen heen steeds hergebruikt werden en op die wijze al het label duurzaamheid krijgen. Naast hun onvervangbare cultuurhistorische waarde hebben ze ook een bijzondere actuele waarde als vergader- en werkplek voor het aartsbisdom en als wandtapijtenmanufactuur.

Een nieuwe toekomst is gelukkig ook voorbestemd voor het barokke Predikherenklooster, dat herbestemd wordt als stadsbibliotheek. Een uitgelezen functie voor dit gebouwencomplex waarvan de 17de- eeuwse kloosterbibliotheek ooit het kloppend hart was.

Dat de historische binnenstad meer en meer gewaardeerd wordt als woon- en werkklimaat merken we aan de talrijke privé-initiatieven van de jongste jaren. Hiervan getuigt de 'bakboetiek' op de Veemarkt. Achter de statige gevel van dit eeuwenoude herenhuis gaat een boeiende geschiedenis en historisch interieur schuil.

In dit herdenkingsjaar van 'de Grote Oorlog' staan we natuurlijk ook stil bij de bouwwerken die ons herinneren aan dit verleden. De zware beschietingen in 1914 op het Fort van Walem hadden ook verwoestende gevolgen voor de nabijgelegen dorpskern van Walem en zijn historische kerk.

Het Stedelijk Conservatorium Mechelen zorgt traditiegetrouw voor sfeervolle muziek in enkele van de panden en Orgels aan de Dijle organiseert een wandeling langs Mechelse orgels. En tot slot kan u meemaken wat varend erfgoed betekent door boottochtjes op de Leuvense vaart. Op de Open Monumentendag brengt Vlaams minister-president Geert Bourgeois een werkbezoek aan de stad Mechelen. Nog maar eens een bevestiging van de belangrijke rol die onze stad als monumentenstad speelt op Vlaams niveau.

Wij wensen iedereen dan ook een aangenaam en leerrijk bezoek aan onze monumentale en culturele stad toe.

Greet Geypen

Schepen van Monumentenzorg

Bart Somers

Burgemeester

De Sint-Romboutskathedraal

Sint-Romboutskerkhof z/n

De Sint-Romboutskathedraal: een werk van eeuwen

Vermoedelijk werd na de stichting van het Sint-Romboutskapittel door bisschop Notger in 992, een eerste kapittelkerk opgericht aan het huidige Sint-Romboutskerkhof. Waarschijnlijk door de bescheiden afmetingen van deze kerk, die in 1134 parochierechten kreeg, werd in de eerste decennia van de 13de eeuw de bouw van de huidige kathedraal aangevat.

De werken startten met de oprichting van het transept en de buitenmuren van de zijbeuken, wat betekent dat de omvang van de kerk al van bij de aanvang vaststond. Hoewel de kerk werd ingewijd in april 1312, was ze verre van voltooid. Tijdens de 13de eeuw en in het begin van de 14de eeuw werden de noordelijke kruisbeuk en het schip afgewerkt. In de loop van de 14de eeuw startte ook de bouw van het nieuwe koor, vermoedelijk naar een ontwerp van de Henegouwse architect Jan van Osy, dat in de literatuur steevast wordt omschreven als het oervoorbeeld van de 'Brabantse hooggotiek'. Met de overwelling van de middenbeuk (1437) en van het koorgewelf (1451) werden de werken aan de eigenlijke kerk beëindigd. Een jaar later, in 1452, vond de eerstesteenlegging plaats van de Sint-Romboutstoren. Door financiële en religieuze problemen werden de werken rond 1520 op een hoogte van 97 meter stopgezet, hoewel de geplande hoogte 167 meter bedroeg. Dat betekende echter niet het einde van de bouwactiviteiten aan de kerk, die sinds de creatie van het aartsbisdom Mechelen in 1559 kathedrale rechten had gekregen. Niet alleen vonden er regelmatig restauratiewerken plaats - waarover verder meer - er werden ook nog delen

bijgebouwd, zoals de grafkapel van kardinaal Mercier.

Kardinaal Mercier

Désiré Mercier (1851-1926) groeide op in het Waals-Brabantse Eigenbrakel, maar doorliep zijn humaniora aan het Mechelse Sint-Romboutscollege. Na studies aan het Klein en Groot Seminarie van Mechelen werd hij in 1874 tot priester gewijd. Hij behaalde zijn licentiaat theologie aan de Katholieke Universiteit Leuven en werd er in 1882 hoogleraar aan de leerstoel voor thomistische wijsbegeerte, die op verzoek van paus Leo XIII was opgericht. Met zijn lessen wou Mercier de wijsbegeerte van Thomas van Aquino laten herleven, haar

Kardinaal Mercier en koning Albert I begroeten elkaar aan de Sint-Romboutskathedraal in 1924.

harmonieën met de toenmalige stand van de wetenschap en haar invloed uitbreiden over de sociale disciplines. Het succes van zijn onderwijs verzekerde hem zes jaar later pauselijke steun bij de oprichting van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte aan de KU Leuven. Mercier werd in 1906 benoemd tot aartsbisschop van Mechelen en ontving een jaar later de waardigheid van kardinaal, de hoogste katholieke 'rang' na de paus.

De kardinaal was al vóór 1914 politiek actief, maar werd vooral bekend door zijn houding tegenover de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog. In zijn 'herderlijke brieven', die op grote schaal gedrukt en in de kerken voorgelezen werden, gaf hij uiting aan de weerstand van de bevolking tegen de bezetting.

Na de oorlog werd de kardinaal in binnen- en buitenland onthaald als boegbeeld van het verzet, hoewel zijn status in Vlaanderen te lijdend had onder zijn overtuiging dat het Frans de leidende cultuurtaal moest blijven. Aan het einde van zijn leven werd Mercier ook bekend als de drijvende kracht achter de 'Mechelse gesprekken' (1921-1927). Dit waren informele bijeenkomsten die - uiteindelijk tevergeefs - een mogelijke hereniging van de Katholieke en de Anglicaanse kerk beoogden.

Een geschikte rustplaats: de grafkapel van kardinaal Mercier (1928-1931)

Na zijn dood in januari 1926 werd kardinaal Mercier bijgezet in de crypte onder het koor van de Sint-Romboutskathedraal, waar ook vele andere aartsbisschoppen een laatste rustplaats hadden gekregen. Maar al snel weerklonk de roep naar een meer zichtbaar gedenkteken. Verscheidene aartsbisschoppen worden herdacht via grafmonumenten in het koor, in de kooromgang of in de aanpalende koorkapellen van de kathedraal; Mercier

is echter de enige aan wie een volledige kapel werd gewijd. Initiatiefnemer was Francis Dessain, die Mercier tijdens de Eerste Wereldoorlog had bijgestaan in zijn verzet en die nadien zijn privésecretaris was geworden.

In 1929 gaf de Koninklijke Commissie voor Monumenten toestemming om de vroeggotische (vóór 1325) kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans aan de noordzijde van de Sint-Romboutskathedraal te verbouwen tot grafkapel voor Mercier. Het neogotische ontwerp was van architect Simon van Craen (1900-1967), de officieuze architect van het aartsbisdom, die tussen 1929 en 1950 ook de restauratiewerken van de Sint-Romboutskathedraal leidde. De eigen woning van Van Craen aan de Veemarkt 74 kan eveneens bezocht worden tijdens deze Open Monumentendag.

Dit detail van een tekening door de Mechelse kunstenaar Jan-Baptist De Noter (1786-1855) uit 1811 toont de noordelijke kruisbeuk van de kathedraal met de aanpalende vroeggotische kapel van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans.

In februari 1930 startte de firma Van Horenbeeck & zonen uit Lier met de afbraak van de buitenmuur van de oude kapel. Op 8 maart 1930 werd de eerste steen gelegd van de nieuwe kapel.

De Brusselaar J.J. Vosch leverde de gebrandschilderde glasramen, die de leer van Thomas van Aquino en taferelen uit het leven van de kardinaal verbeelden. De beeldhouwde symbolen naast en in de fries met drielobbige spitsbogen op de zijwanden van de kapel, verwijzen naar deugden die aan de kardinaal werden

toegeschreven zoals liefde (pelikaan), kracht (eikenblad) en vroomheid (zonnebloem). De toegangsboog van de kapel wordt geschnaagd door de beeldhouwde hoofden van Francis Dessain (rechts) en van de uit Polen afkomstige kapucijnenpater Ephrem Maria. Deze pater was een persoonlijke vriend van de kardinaal, die hem kort voor zijn dood in zijn privékapel in het aartsbisschoppelijk paleis tot priester wijdde. Als eerbetoon aan zijn beschermheer ontwierp pater Ephrem, die in Duitsland een kunstopleiding had genoten, het bronzen praalgraf.

Op 22 december 1930, nog geen jaar na de aanvang van de werken, was de kapel voltooid en werd het stoffelijk overschot van de kardinaal overgebracht naar zijn nieuwe rustplaats.

Deze foto uit 1930 toont hoe de plint en het glasraam van de vroeggotische kapel werden weggebroken om er Merciers grafkapel te kunnen inpassen. De man met de hoed uiterst rechts is vermoedelijk architect Simon Van Craen.

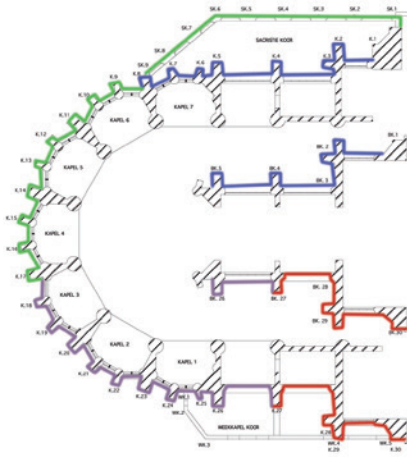
De restauratie van de Sint-Romboutskathedraal

Tijdens de 19de en de 20ste eeuw werden er continu restauratiewerken uitgevoerd aan en in de kathedraal. Er werden toen zelfs nog delen bijgebouwd. Zo werd de grote sacristie aan de zuidzijde van het koor opgetrokken tussen 1828 en 1830, de kapel van kardinaal Mercier in 1928-1931.

De exterieurrestauratie

De huidige restauratiecampagne van de Sint-Romboutskathedraal werd al in de jaren 1960 gestart onder het bouwheerschap van de provincie Antwerpen. Toen werden architecten Jos Roosemont en Eugene Welch (na zijn overlijden vervangen door architect Mark Vanhecke) aangesteld om de interieurrestauratie aan te vatten. Concrete stappen bleven echter uit.

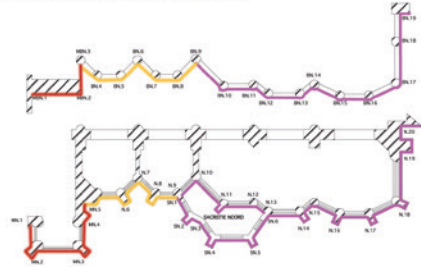

De restauratie van de 'lage delen' van de gevels van de Sint-Romboutskathedraal werd opgesplitst in zes fasen.

In 1985 startte wel de exterieurrestauratie met als ontwerpers Jos Roosemont en Eugene Welch (na zijn overlijden in dit dossier vervangen door architect Luc Doms). Na de restauratie van de daken en van de hoge gevels volgden de werken elkaar niet meer zo vlot op, onder meer door de verlenging van de wachttijden voor de restauratiepremies. Rond het jaar 2000 kon eindelijk het laatste onderdeel van de exterieurwerken aangevat worden: de restauratie van de lage gevels. Geert Van der Snickt uit Aalst werd in 2004 aangesteld voor de opvolging van de restauratiewerken aan de gebrandschilderde glas-in-loodramen. De totaliteit van de lage gevels werd om budgettaire redenen opgesplitst in zes fasen. Ondertussen werden fasen 1 en 2 al voltooid, respectievelijk in mei 2005 en in mei 2010. Fase 3 is momenteel in uitvoering. Fasen 4, 5 en 6 wachten op een premie van Onroerend Erfgoed maar zullen normaal gezien de fase 3 naadloos opvolgen. De

ST.- ROMBOUTSKATHEDRAAL TE MECHELEN

FASE 1 FASE 2 FASE 3 FASE 4 FASE 5 FASE 6

totale gevelrestauratie wordt geacht in 2018 klaar te zijn.

Huidige werken in uitvoering: fase 3

In april 2014 startte Renotec NV uit Geel de restauratiewerken aan de lage gevels aan weerszijden van het noordelijke transept. Deze werken omvatten het reinigen en herstellen van de natuursteen, het restaureren van de (gebrandschilderde) glas-in-loodramen en het plaatsen van een voorzetbeglazing voor deze ramen. Als eerste werden de gevels van de grafkapel van kardinaal Mercier gereinigd. De kapel, die pas in 1928-1931 aan het gebouw werd toegevoegd, werd opgetrokken in euvillesteen. Deze steensoort werd toen veelvuldig toegepast, maar blijkt 100 jaar later minder resistent dan de steensoorten die voordien werden aangewend zoals balegemsteen en gobertangesteent.

Voor de bouw van de kapel van kardinaal Mercier werd euvillesteen gebruikt. Op deze foto van kort na de voltooiing in 1930 is er nog een duidelijk kleurverschil met de natuursteen van de overige delen van de kathedraal.

De euvillesteen krijgt door zijn natuurlijke verwerking een zeer poreuze structuur, wat hem veel gevoeliger maakt voor vochtindringing en vorstschade. Na reiniging bleken voornamelijk de beeldhouwde onderdelen erg verweerd te zijn. Grote delen van de ornamentiek zijn verdwenen, andere blijken erg sprok te zijn geworden. Sommige stukken kunnen zelfs met de blote hand verpulverd worden. Om zoveel mogelijk van het oorspronkelijke materiaal te behouden worden de deels verdwenen ornamenten hersteld met minerale mortels. Een ervaren beeldhouwer vervolledigt de ornamenten in situ naar een voorbeeld dat nog ter plaatse aanwezig is. Ornamenten die nog in goede staat zijn maar toch een verweerd oppervlak hebben, worden licht opgeschuurd met een puimsteen. Hierdoor wordt het oppervlak iets gladder en wordt mogelijke vochtindringing sterk verminderd.

Deze foto toont een ornament waarvan enkel de linkerhelft werd opgeschuurd.

Volledig verdwenen ornamenten zullen opnieuw gekapt en bijgeplaatst worden om de leesbaarheid van de architectuur te vergroten, op voorwaarde dat er ter plaatse nog een voorbeeld aanwezig is. Zo niet, dan wordt een verdwenen ornament niet nagemaakt of wordt een deels verdwenen ornament niet aangevuld. Deze ingreep zou dan namelijk berusten op giswerk, wat het oorspronkelijke uitzicht kan 'vervalsen'. De flankerende gevel aan de linkerzijde van het noordelijk transept werd opgetrokken in duurzamere natuursteensoorten zoals balegemsteen. Dit geveldeel zal veel zachter worden gerestaureerd: de ornamenten staan hier over het algemeen immers nog erg scherp en zijn nog goed leesbaar.

Bij de start van de werken werden de gebrandschilderde glas-in-loodpanelen uitgenomen en naar het atelier van de glasrestaurateur gebracht. Daar worden de glasramen - die nog in zeer goede staat

Deze figuratieve console illustreert de vrij goede staat van het beeldhouwwerk aan de oostzijde van het noordtransept.

blijken - zeer zacht en zorgvuldig gereinigd. Voordat ze worden teruggeplaatst, krijgen ze ter versteviging nog een messing kader. Omdat er voorzetbeglazing wordt voorzien, worden de glas-in-loodpanelen namelijk niet meer in het maaswerk geplaatst, maar verder naar binnen toe opgehangen.

De interieurrestauratie

In 2006 werd de opdracht van Jos Roosemont en Mark Vanhecke voor de interieurrestauratie stopgezet en werd B.O.A. bvba (later omgevormd tot A.R.T.E.R. bvba) aangesteld als nieuwe ontwerper. Drie jaar later kon die een gefaseerd meerjarenplan voor de interieurrestauratie voorleggen. Dat was opgevat in de geest van dat van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal: als een ineenstrengeling van vooronderzoeken en restauratiewerken die elkaar opvolgden van schip naar hoogkoor. Datzelfde jaar overleden echter twee trekkers van het project: Linda Van Langendonck, historica bij de dienst Cultuur, en Stef Binst, ir.-architect bij de dienst Infrastructuur en Vastgoed. Hierdoor werd het project tijdelijk in de wacht gezet. Toen het eind 2010 opnieuw werd opgestart, bleek de context gewijzigd door het ontstaan van de meerjarige

subsiëringsovereenkomsten van Onroerend Erfgoed. Daardoor moest A.R.T.E.R. in 2010 een nieuw gefaseerd meerjarenplan voor de interieurrestauratie opstellen.

Onmiddellijk daarna werden enkele dringende instandhoudingswerken uitgevoerd:

- een selectie houten beelden werd behandeld tegen aantasting door houtworm en de kleurrijke afwerking werd zacht gereinigd en waar nodig gefixeerd;
- het natuurstenen maaswerk van het triforium en de gipsen beelden in de kerk werden zorgvuldig nagekeken en plaatselijk hersteld omdat sommige onderdelen los zaten en dreigden te vallen;
- de daken en goten werden plaatselijk hersteld;
- in twee koorkapellen werden de verzakte vloeren hersteld. Om na te gaan wat de oorzaak daarvan was, werd ook een archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Ter voorbereiding van de uitvoeringsdossiers voor de interieurrestauratie werd een dossier met vooronderzoeken samengesteld. Zonder vooronderzoek is een accurate raming immers onmogelijk. De vooronderzoeken

starten in de loop van 2015 en zullen twee jaar duren. De kathedraal blijft ondertussen open voor het publiek, al kunnen bepaalde zones tijdelijk afgeschermd worden. Pas nadat de resultaten uit de vooronderzoeken verwerkt zijn, kunnen de uitvoeringsdossiers voor de interieurrestauratie worden opgesteld en kan een restauratiepremie worden aangevraagd. De interieurrestauratie zal door haar omvang ook uit verschillende fasen bestaan. Ze omvat immers niet alleen de restauratie van de afwerkklagen maar ook het vernieuwen van alle technieken (elektriciteit, sanitair, verwarming en klimaatregeling), het verbeteren van de integrale toegankelijkheid, het verplaatsen van bepaalde functies voor een betere publieke ontsluiting, het aanpassen van het gebouw aan de nieuwe normen inzake brandveiligheid ... Indien de provincie Antwerpen erin slaagt om een meerjarige subsidiëringsovereenkomst voor de interieurrestauratie af te sluiten met Onroerend Erfgoed, wordt het mogelijk om de verschillende restauratiefasen naadloos op elkaar te laten aansluiten. Dat zou dan een ononderbroken en zeer intensieve periode moeten worden. Ook tijdens deze werken zou de kathedraal doorlopend open blijven voor het publiek, maar zullen er grotere delen voor langere tijd worden afgeschermd. Het doel is om de werken aan te vatten in 2019 en ze te voltooien tegen 2025.

Tekst 'De Sint-Romboutskathedraal: een werk van eeuwen': redactie Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Tekst 'De restauratie van de Sint-Romboutskathedraal': Amke Maes, ir.-architect dienst Infrastructuur en Vastgoed van de provincie Antwerpen

Literatuur

De Lannoy, Herwig, Vaderlandse helden na de 'Grote Oorlog'. Kardinaal Mercier en burgemeester Dessain, samenvatting van de lezing in Erfgoedcentrum Lamot Mechelen op 14 juni 2012.

De Rynck, Patrick, De acht historische kerken van Mechelen. Een wandelgids, 2009.
Van Langendonck, Linda, Sint-Romboutskathedraal, in : brochure Open Monumentendag 1996 Mechelen.

De refuge van Sint-Truiden

Schoutetstraat 3

Schuilen binnen de stadsmuren: de refuge van Sint-Truiden in Mechelen

De refuge van Sint-Truiden is een idyllische plek in het centrum van Mechelen, tussen de vliet het 'Groen Waterke' en de Schoutetstraat. Tussen 1533 en 1544 liet Willem Sarens, kanunnik in de Sint-Romboutskerk, hier een prestigieus complex optrekken. Het was bestemd als eigen woning en als refuge voor de benedictijnenabdij van Sint-Truiden, waar zijn broer Joris sinds 1533 abt was.

Een vergeten parel in het centrum van de stad

Na het overlijden van Willem Sarens op 22 augustus 1544 erfde abt Joris het eigendom. In 1549 kocht hij de aanpalende, ruïneuze brouwerij 'den Ancker'. Na sloop- en verbouwingswerken in 1550 en 1551 onder leiding van de Mechelse metselaar Jan Crabbe, verdubbelde het complex bijna in oppervlakte en beschikte het over bijkomende stallingen, een tuin en een 'retraiteplaats'. Bij zijn dood op 3 april 1558 liet Joris Sarens het refugium na aan zijn abdij.

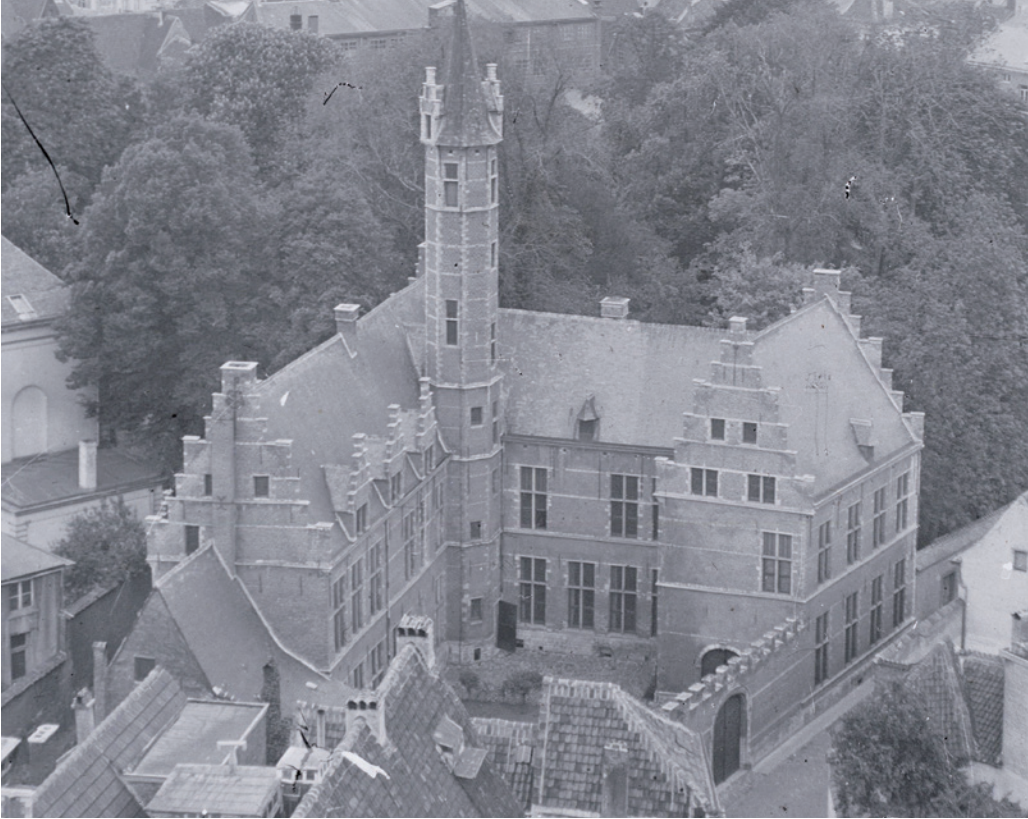
In 1611 besliste abt Remi Watzon het Mechelse eigendom te verkopen. Het oudste, centrale deel heette voortaan 'hof van Sint-Truiden' en werd de prestigieuze woning van magistraten van de Mechelse Grote Raad en van hoge stadsfunctionarissen. Het was een indrukwekkend complex van drie vleugels aan een binnenplaats, met typische zijtrapgevels, getrapte dakvensters en vensters met kruis-, bol- en kloosterkozijnen.

De zadeldaken waren bedekt met leien, een duurzame maar ook dure dakbedekking die alleen bij de meest elite gebouwen werd toegepast. De buitengevels in traditionele bak- en zandsteenstijl hadden een verzorgde beschildering in een rode en natuursteenkleurige tint. In de oksel van het L-vormige hoofdgebouw priemde als statussymbool een hoge, octagonale traptoren met een naaldspits en een smeedijzeren windwijzer.

In 1844 raakte het complex verder opgesplitst. Een vrijstaande vleugel die haaks op de Schoutetstraat stond, werd van het voormalige refugium afgescheiden en gesloopt. Op 19 november 1921 kocht de provincie Antwerpen de resterende delen van het complex. Het voormalige refugium werd tussen 1996 en 2000 bouwhistorisch onderzocht, als voorbereiding op een noodzakelijke restauratie. Informatie uit archief- en iconografische bronnen werd gecombineerd met de bevindingen van het materieel-wetenschappelijke onderzoek en muurwerkarcheologie. Echte bodemingrepen bleven beperkt tot het gecontroleerd graven van greppels voor nutsleidingen en het gedeeltelijk opbreken van vloeren op de benedenverdieping.

Hergebruik, verbouwingen en aanpassingen

Het onderzoek wees uit dat bij de bouw van het nieuwe complex rond 1533, elementen van een vorig gebouw behouden bleven. Het gaat om delen van muren, vloeren en kelders van een 15de-eeuwse stenen woning van de familie Mersoels. Het belangrijkste onderdeel uit die oorspronkelijke bouwfase

Deze luchtfoto geeft een goed beeld van de drie nog bestaande vleugels en de traptoren van de refuge.

is de indrukwekkende huistoren, met vloeren van rode gebakken tegels, een spiltrap met treden van witte natuursteen en een sierlijk graatgewelf met merkwaardige sluitstenen. In het hele complex overleefden 16de-eeuwse interieurelementen zoals moer- en kinderbalken, kapconstructies, een gotische schouw en enkele opgeklampte deuren. Bouw- en afbraaksporen lieten ook toe te reconstrueren welk vertrek in de 16de eeuw dienst deed als keuken. Op ingenieuze wijze werd de warmte van de keuken gerecupereerd in de aangrenzende opkamer: de grote, open keukenhaard bevond zich tegen de scheidingmuur met de opkamer en de daarnaast gelegen broodovens zijn onder de opkamer

ingebouwd, zodat ze onrechtstreeks de stenen vloer verwarmden.

Zoals zoveel gebouwen in traditionele bak- en zandsteenarchitectuur ondergingen de buitengevels later een transformatie. Nieuwe, grote ramen met houten roeden en helder glas vervingen de glas-in-loodvensters. Uniforme kalklagen camouflleerden de 18de-eeuwse verbouwingssporen. Uiteraard werd het interieur in de 17de en in de 18de eeuw ook aangepast aan de smaak van de tijd: er werden nieuwe stucwerkplafonds toegevoegd, muren kregen kamerhoge lambriseringen en in zowat elke ruimte verscheen rond het midden van de 18de eeuw een nieuwe schouw.

De halfondergrondse kelder naast de keuken had een korfboogvormige deuropening naar de vliet 'de Melaan'. Etenswaren, brandhout en ander gerei konden zo op een efficiënte manier per boot aangevoerd worden.

Holenbroeders

In de buitenmuren van de traptoren zien we boven de nok van de belendende daken verschillende ronde gaten. Het zijn de randen van zogenaamde spreuwenpotten, ingemetselde kruiken die in de meeste gevallen bedoeld waren om vogels te kweken voor consumptie. Maar hier moet het onmogelijk geweest zijn om jonge vogels uit het nest te halen, aangezien de kruiken volledig in de muur zijn ingemetseld. Hoewel het wel degelijk om spreuwenpotten gaat, moeten ze dus louter zijn aangebracht met de

bedoeling nestgelegenheid te bieden. Dat is uitzonderlijk, maar een unicum is het niet. Er zijn nog dergelijke voorbeelden bekend in Vlaanderen, Nederland en Duitsland. Jammer genoeg zijn heel wat oude traptorens verdwenen, en als ze wel bewaard zijn, stellen we vaak vast dat eventuele ingemetselde spreuwenpotten in de loop van de jaren 'weggerestaureerd' zijn. Met welk doel werden de potten dan wel aangebracht? Vermoedelijk werd de aanwezigheid van de holenbroeders op prijs gesteld omdat ze uitstekende insectenverdelgers zijn. Of hoe vliegen en muggen al in de 16de eeuw op een milieubewuste manier werden bestreden.

Provinciale restauraties en herbestemming

Gebrek aan onderhoud en oorlogsschade hadden hun sporen nagelaten toen het Antwerpse provinciebestuur de gebouwen in 1921 aankocht. Tussen 1922 en 1926 vonden werken plaats onder leiding van provinciaal architect Edward Careels. Geheel in de tijdgeest koos hij voor een grondige 'historiserende' aanpak. Hij herstelde niet alleen daken en dakvensters maar verwijderde ook de 18de-eeuwse kalkbepleistering van de

buitengevels. De 18de-eeuwse ramen ruimden plaats voor nieuwe, pseudo-16de-eeuwse ramen met kruiskozijnen in euvillesteen, glas-in-lood en zogenaamde Mariasloten. Een nieuwe overdekte brug over het 'Groen Waterke' verbond het gebouw met het nabijgelegen aartsbisschoppelijk paleis. In het interieur werden de plafonneringen hersteld, de muren opnieuw bezet en enkele nieuwe deuren en vloeren toegevoegd. In 1926 kreeg het gebouw een nieuwe bestemming als aartsbisschoppelijk archief.

De refuge onderging in de jaren 1922-1926 een 'historiserende' restauratie. Tijdens de werken werd onder andere de afsluitmuur op deze foto vervangen door een exemplaar met kantelen.

In 1987 verhuisde het archief naar het aartsbisschoppelijk seminarie in de Frederik de Merodestraat. Bij nieuwe restauratiewerken, tussen 1997 en 2000 uitgevoerd naar ontwerp van architect Mark Vanhecke, werd het complex bouwtechnisch hersteld en gerestaureerd met behoud van al zijn waardevolle historische elementen. Zo bleef ook het buitenschrijnwerk uit 1922-1926 behouden. Het gebouw kreeg meteen een nieuwe bestemming. Een verder gebruik als archiefruimte was immers onmogelijk wegens de ontoereikende traditionele draagstructuur van eiken moer- en kinderbalken op baksteenmetselwerk. Een nieuwe interne draagstructuur van beton of staal zou weinig overlaten van het waardevolle interieur. Daarom verschaft het refugium sindsdien onderdak aan een aantal administratieve diensten van het aartsbisdom Mechelen-Brussel.

Hemelse plafonds onder dikke kalklagen

Blikvangers in het interieur zijn twee 17de-eeuwse barokke stucwerkplafonds met figuratieve schilderingen. Beide zijn onderverdeeld in drie vlakken, symmetrisch uitgewerkt met centrale velden, omringd door florale motieven en fruitkransen. Ook de moerbalken hebben versierd pleisterwerk. Doordat de kalk met de hand gemodelleerd werd en geen blad of krul gelijk is aan een ander, kreeg het stucwerk een heel zwaar en levendig karakter. Net zoals de schilderingen werden die elegantie en fijne details vóór de restauratie aan het oog onttrokken. Door de eeuwen heen werden de plafonds immers meer dan tien keer overschilderd.

Het 17de-eeuwse stucplafond met een centrale schildering in de opkamer tijdens de restauratie.

Het stucplafond in de opkamer op de gelijkvloerse verdieping dateert uit 1687. De zijvlakken zijn versierd met blauwe wolkenhemels, bezaaid met sterren. In het centrale vlak zweeft een engeltje met in beide handen een bloementuil. In het plafond van de hoekkamer op de eerste verdieping zien we in het centrale veld een putto. Gedragen door een arend heft hij een kelk ten hemel, het symbool van Johannes de Evangelist.

Joke Bungeneers, diensthoofd Erfgoed van de Provincie Antwerpen

Literatuur:

Van Dijk, Linda, Mechelen. Refugium van St.-Truiden. Materieel-wetenschappelijk onderzoek, (onuitgegeven studie), Bonheiden, 1999.
Van Langendonck, Linda e.a., Monnikenwerk en engelengeduld. Geschiedenis en restauratie van de voormalige refuge van Sint-Truiden te Mechelen, Antwerpen, 2000.

De refuge van de abdij van Tongerlo: verleden, heden en toekomst

De laat-15de-eeuwse refuge van de abdij van Tongerlo heeft een boeiende geschiedenis achter zich. Vandaag huist de Koninklijke Manufactuur van Wandtapijten De Wit er. Dit internationaal actief restauratieatelier vindt in dit historisch pand een gedroomd kader voor zijn collectie wandtapijten én zijn atelier. Dit jaar viert de Manufactuur haar 125ste verjaardag. De toekomst zal de combinatie van hedendaags bedrijf én beschermd monument blijven uitdagen ...

VERLEDEN

Het fenomeen refuge

Abdijen die op het platteland gelegen waren, bezaten doorgaans een refugehuis in één of meerdere steden. Dit was ook het geval voor de norbertijnenabdij van Tongerlo. Zij had er onder andere in Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Leuven én Mechelen. Het ging vaak om burgerhuizen die door nalatenschap in het bezit waren gekomen van de abdij. Van al deze vestigingen was het de refuge van Mechelen die uitgroeide tot het meest prestigieuze 'bijkhuis' van de norbertijnen.

Refuges hadden diverse functies. Eén van de oorspronkelijkste was wellicht de rol van koop- en verkoopplaats voor productieoverschotten van het platteland in de stad. Mechelen was in de 14de en de 15de eeuw een belangrijke binnenhaven, waardoor ook abdijen er hun overslagplaatsen uitbaatten. Hoewel niet duidelijk is in hoeverre dit geldt voor de refuge van Tongerlo, hielden kloosterlingen die op doorreis waren, inkopen verzorgden of afspraken hadden in de stad, er zeker logement.

De centrale ligging van Mechelen ten opzichte van de uitgestrekte abdijgoederen gaf de refuge ook een belangrijke rol

Buitenzicht en tuin van de refuge van Tongerlo.

als administratief centrum van waaruit de omliggende eigendommen - vooral landerijen - werden bestuurd. Uiteraard bood een refuge in tijden van nood, pest of oorlog een veilig onderkomen aan de kloosterlingen, archieven en kostbaarheden van de abdijen op het platteland. Toen bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch in 1634 werd ingenomen door protestantse troepen en de plagerijen en repressieve maatregelen tegen de katholieke clerus toenamen, trokken de religieuzen van Tongerlo naar hun refuge te Mechelen, waar zij van 1637 tot 1640 verbleven. In 1644 werd er de abtsverkiezing van August Wichmans gehouden omdat de kanselier van Brabant, die hierbij aanwezig moest zijn, zich niet naar het toen gevaarlijk geachte gebied rond de abdij in Tongerlo wou begeven.

Gezien het belang van Mechelen als residentiestad vanaf het einde van de 15de eeuw, werd de refuge van Tongerlo vaak verhuurd aan vooraanstaande figuren, zoals in 1632 aan advocaat Schot en secretaris Hertstraten en 15 jaar later aan advocaat Verreycken.

Dankzij het decorum dat de abdij van Tongerlo uitstraalde kon de refuge in de Schoutetstraat ook diensten bewijzen bij plechtige aangelegenheden. De nabijheid van het aartsbisschoppelijke paleis was hier wellicht niet vreemd aan. Zo werd er soms een nieuwe abt gewijd in de refuge, zoals Siardus Van den Nieuweneynde in 1746. Ook de inkleding van de nieuwe kloosterlingen kon er plaatsvinden, zoals die van Alberto Ursino in 1638.

Refuges in Mechelen

Mechelen, hoofdstad van de Nederlanden tussen 1473 en 1530 én zetel van het aartsbisdom sinds 1559, telde in de 16de eeuw elf refuges. Twee daarvan zijn vandaag nagenoeg volledig bewaard: deze van Sint-Truiden en Tongerlo, allebei in de

Schoutetstraat en te bezoeken tijdens deze Open Monumentendag. Andere refuges bleven deels bewaard, zoals die van Grimbergen in de Onze-Lieve-Vrouwestraat en die van Villers aan de Persoonshoek.

Refuge van Tongerlo: geschiedenis

De refuge van Tongerlo heeft best wel een bewogen geschiedenis gehad. Op 25 oktober 1482 kocht de norbertijnenabdij van Tongerlo in Mechelen een stuk grond met drie woningen in 'de strate vanden Hove', de huidige Schoutetstraat. Op dit perceel, waartoe vanaf de aankoop tot aan de Franse Revolutie vermoedelijk ook een deel van de tuin van het huidige aartsbisschoppelijk paleis behoorde, werd tussen 1483-1484 in opdracht van abt Werner van Halleer een refuge opgetrokken.

De bouwmeester is niet met zekerheid bekend, evenmin is duidelijk hoe de refuge concreet tot stand is gekomen. Vermoedelijk omvatte een eerste fase de ombouw en afbraak van constructies die in 1482 waren aangekocht.

Voor de tweede fase zijn er verwijzingen naar de betrokkenheid van bouwmeester Antoon I Keldermans (*?-1512). Deze telg uit het bouwmeestersgeslacht Keldermans was meester-werkman van de stad en van de zeven parochiekerken van Mechelen, officieel bouwmeester van Bourgondisch hertog Filips de Schone en stadswerkman van Bergen-op-Zoom. In die functies was hij als architect betrokken bij de oprichting van verscheidene kerkelijke en burgerlijke monumenten zoals de Sint-Romboutstoren (1481-1512?) en het paleis van Margareta van York (1480-1482) in Mechelen, het Markiezenhof in Bergen-op-Zoom (1494-1512) en de Sint-Laurenskerk in Alkmaar (1497-1501).

Met betrekking tot de levering van blauwe hardsteen, witte Lediaanse kalkzandsteen en baksteen bestaan er nauwe verbanden

tussen de Mechelse refuge en deze gebouwen. Het steenhouwersteken van de familie Lechien, een op zijn kant gekeerde zandloper, gegroefd in de buitenpoort en in de trap treden van één van de huistorens van de refuge, komt ook voor op verscheidene trap treden van de Sint-Romboutstoren. De witte steen voor de refuge werd geleverd door de Mechelse steenleverancier Jan de Vleeshouwer. Zijn naam wordt samen met die van Antoon I Keldermans genoemd in verband met de bouw van het paleis van Margareta van York, het Markiezenhof en de Sint-Laurenskerk. Ook de baksteenleveranciers waren dezelfde als bij de refuge van Tongerlo. Nog andere aanwijzingen verbinden de refuge en de abdij van Tongerlo aan de familie Keldermans en aan Antoon I in het bijzonder. In 1499 was Antoon I Keldermans in de abdij van Tongerlo zelf aan het

werk. Zijn zoon Rombout en zijn neef Laureys bouwden er rond 1522-1532 een nieuw kerkkoor en verscheidene nieuwe kloostergebouwen. Johannes Keldermans uit Mechelen, waarschijnlijk een broer van Rombout, was tot zijn dood in 1516 zelfs kloosterling in de abdij.

De refuge in overheidshanden

Het complex bleef drie eeuwen lang in het bezit van de abdij van Tongerlo. In 1792-1794 werd het door de Franse bezetter geplunderd en drie jaar later, na de opheffing van de abdij, in beslag genomen. Tijdens de regering van Napoleon werd het een rijkswachtkazerne. Omdat aanhoudend overstromingsgevaar, geurhinder en slechte hygiënische omstandigheden de kazerne onbewoonbaar maakten, werd vanaf 1904 naar een andere locatie uitgekeken. Er waren plannen om de refuge af te breken en

Impressie van de binnenplaats van de refuge van Tongerlo rond 1760 volgens een pentekening en aquarel van de Mechelse kunstenaar Jan-Baptist De Noter (1786-1855). De kapel en de galerij rechts op de tekening werden in de 19de eeuw gesloopt.

Binnenaanzicht van de expositiezalen op de gelijkvloerse verdieping van de refuge van Tongerlo.

een nieuwe kazerne op te trekken.

In deze periode toonde de provincie Antwerpen echter belangstelling om de refuge, samen met de naastgelegen refuge van Sint-Truiden, aan te kopen, te herstellen en bij het aartsbisschoppelijk paleis te voegen. Hoewel de officiële verkoop pas in 1926 plaatsvond, werd de buitenrestauratie al in 1922-1924 uitgevoerd door provinciaal architect Edward Careels (1857-1933). Hierbij werd de oorspronkelijke Lediaanse zandsteen deels vervangen door Franse euvillesteen zoals in de dakvensters, de venster- en deuromlijstingen en de vensterkruisen. De restauratie van het interieur startte in 1931. Van 1933 tot 1961 bood de refuge onderdak aan het aartsbisschoppelijk museum.

Refuge van Tongerlo: bouwstructuur

De oorspronkelijke opzet van de refuge omvatte drie vleugels rond een binnenplaats. De rechtervleugel met de kapel en de open gaanderij, naast de Kanunnik De Deckerstraat, werd echter grotendeels gesloopt in de 19de eeuw.

De bewaarde L-vormig opgestelde hoofdgebouwen zijn opgetrokken in traditionele bak- en zandsteenstijl, de gebruikelijke bouwtrant voor burgerlijke gebouwen van de 15de tot de 17de eeuw. Baksteen werd gebruikt voor het opgaande metselwerk, zandsteen voor de constructieve

en decoratieve details zoals plint, speklagen, venster-, deur- en waterlijsten, poortomlijstingen en hoekkettingen. Uitgesproken gotische stijlkenmerken zijn te zien in de tudorboogvormige poortomlijsting in de Schoutetstraat en de, weliswaar vernieuwde, spitsboogvensters met drielobmotief in de centrale, polygonale traptoren. Zowel deze toren als de kleinere vierkante traptoren bezit een stenen wenteltrap. De trap van de polygonale toren is deels uitgevoerd in witte zandige kalksteen en deels in blauwe hardsteen en heeft een ribgewelf. De vierkante toren heeft een witstenen trap die bij de aanzet voorzien is van een fraai bordes met spitsbogen en kruisribgewelven.

Alle zalen van de hoofdvlugel hebben een plafond van moer- en kinderbalken met fraaie balksloffen of sleutelstukken die rusten op laatgotische, geprofileerde, natuurstenen consoles. In de kleine zaal van de benedenverdieping en van de verdieping trekt een typisch gotische schouw de aandacht. Indrukwekkend is ook de zolder met een eikenhouten dakconstructie met drie gestapelde jukken. Het barokke schouderboogdeurtje in de Kanunnik De Deckerstraat met een karakteristieke zandstenen omlijsting met bloemmotieven, een voluutvormig bovenlicht en dito sluitsteen, is een toevoeging uit de tweede helft van de 17de eeuw.

De Kunsttapijtweverij De Wit anno 1899: het weefatelier, toen nog in de Adegemstraat.

HEDEN

Refuge van Tongerlo, bewoond door Manufactuur De Wit

Al 45 jaar is dit historische pand in handen van Manufactuur De Wit. In 1971 verkocht het provinciebestuur het aan de vrouw van Gaspard De Wit, zoon van Théo De Wit, die in 1889 de gelijknamige tapijtweverij stichtte.

In 1983 kocht Yvan Maes, kleinzoon van Gaspard De Wit, het pand van de erfgenamen en restaureerde het op korte tijd vooral met eigen middelen. Sinds 1986 is de Koninklijke Manufactuur van Wandtapijten er actief. De ateliers bevinden zich deels op de gelijkvloerse maar vooral op de eerste verdieping. De tentoonstellingszalen vullen rijkelijk de gelijkvloerse verdieping en de zolders.

Voor Manufactuur De Wit is het een hele uitdaging om een hedendaags bedrijf optimaal te laten functioneren in een historisch pand, een uitdaging die vaak tot vernuftige oplossingen leidt. Hierdoor kan de Manufactuur tegemoetkomen aan de specifieke eisen van haar internationale klanten.

In 2000 werd de tuin heraangelegd naar aanleiding van de tentoonstelling Los Honores. Het patroon gaat terug op een renaissance-tuin: buxushaagjes geplant volgens een geometrisch patroon. Elk segment is gevuld met bloemen en planten die voorkomen op vroeg-16de-eeuwse Brusselse wandtapijten. De inspiratiebron hiervoor was de studie van P. Bosqued Lacambra, *Flora y vegetacion en los tapices de la Seo*, Saragossa, 1989. De tuinarchitecten Claes en Humblet uit Mechelen tekenden de plannen

De Koninklijke Manufaktur De Wit 125 jaar later: restauratieatelier.

en begeleiden het project. Planten die voorkomen zijn: maagdenpalm, anemoon, zilverkaars, helleborus, akelei, korenbloem, meiklokje, kardoen, bosaardbei, ooievaarsbek, damastbloem, margriet, grote weegbree, Salomonszegel, sleutelbloem, viooltje, vingerhoedskruid, koningskaars, keizerskroon, narcis, rozenlaar en boshyacint.

deze Open Monumentendag welkom tijdens rondleidingen. Meer informatie op www.dewit.be.

Tekst 'Verleden': Jan Struyf, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Tekst 'Heden' en 'Toekomst': lic. An Volckaert, Koninklijke Manufaktur van wandtapijten De Wit N.V.

TOEKOMST

Manufaktur De Wit 125 jaar in 2014

2014 betekent 125 jaar De Wit. Een ideale gelegenheid om dit pand, de tentoonstellingszalen en het atelier open te stellen tijdens deze Open Monumentendag. In deze refuge ziet de Manufaktur graag de toekomst tegemoet. U bent hier ook na

De predikherenkerk: de ‘agora’ van de nieuwe stadsbibliotheek

Goswin de Stassartstraat z/n

In 2010 besliste het Mechelse stadsbestuur om de nieuwe stadsbibliotheek onder te brengen in het voormalige predikherenklooster. Een uitgelezen functie voor dit prachtige gebouw, waarvan de 17de-eeuwse kloosterbibliotheek ooit het kloppende hart was.

Het predikherenklooster in het verleden

Het ontstaan van de 13de-eeuwse bedelorden

In de 12de en 13de eeuw onderging de Europese maatschappij belangrijke wijzigingen. Onder andere de ontginning van nieuwe gronden, technische ontwikkelingen en een efficiëntere landbouw droegen bij tot een sterke bevolkingsgroei, die op haar beurt een belangrijke rol speelde in de toenemende verstedelijking. De bestaande, doorgaans rijke en landelijke kloosterorden bleken onvoldoende in staat om in te spelen op de maatschappelijke verschuivingen die het evoluerende stadsleven meebracht. Tegen deze achtergrond ontstonden in de 13de eeuw de bedelorden. Zij namen Christus' sobere levensstijl als voorbeeld: ze zagen af van inkomsten uit landbezit en belastingen en bekostigden hun eenvoudige levensstijl met giften. De bedelorden vestigden zich doelbewust in de sterk groeiende steden, waar hun boodschap grote groepen toehoorders kon bereiken en waar ze meer kans maakten op giften. Hun eenvoudige levenswijze bezorgde hen al snel een grote aanhang bij de stadsbevolking, met een toename van het aantal kloosterlingen tot gevolg. Van de vier 13de-eeuwse bedelorden vormden de dominicanen de op één

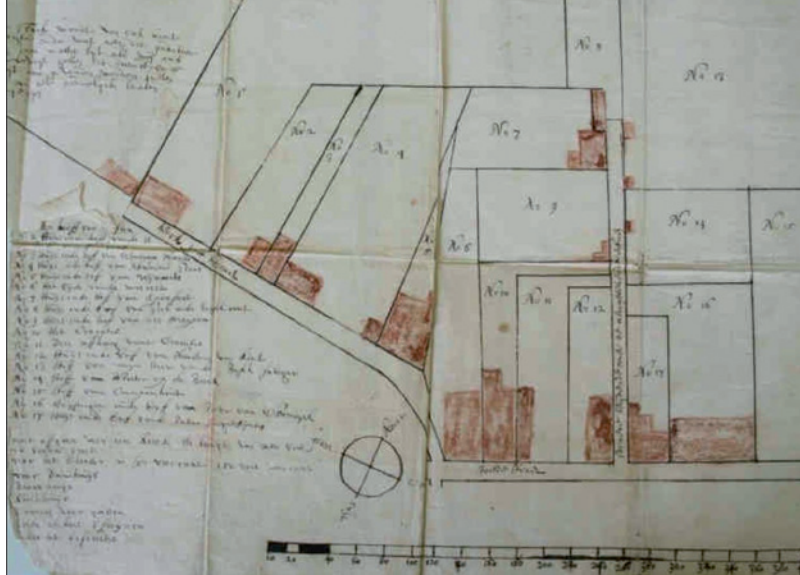
na grootste groep. Het voornaamste doel van deze orde - vernoemd naar de Spaanse Dominicus de Guzmán die ze in 1216 oprichtte - bestond erin om het woord van God te verspreiden door te preken; de reden waarom ze ook bekend waren als predikheren. Dat preken moest geloofwaardig gebeuren, door monniken die zelf een simpel, armoedig leven leidden en bovendien academisch onderlegd waren zodat ze in discussie konden treden met andersdenkenden. Om het intellectuele niveau van de kloosterlingen te garanderen, besteedden de dominicanen veel tijd aan opleiding; bijna dagelijks volgden de paters les en deden ze aan zelfstudie in de kloosterbibliotheek.

De late komst van de predikheren naar Mechelen

De predikheren die zich in 1651 in Mechelen vestigden - bijna 400 jaar nadat de drie overige bedelorden hier neergestreken waren - kwamen oorspronkelijk van 's-Hertogenbosch. Hun verhuizing was een rechtstreeks gevolg van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), de opstand die ertoe leidde dat de overwegend protestantse Noordelijke Nederlanden zich afscheurden van de rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden, die onder Spaans gezag bleven. De gemeenschap was rond 1253 gesticht in 's-Hertogenbosch, dat ze onder druk van protestantse troepen moesten

Op dit rond 1655 opgestelde grondplan is te zien dat het door de Mechelse predikheren aangekochte terrein uit 18 kavels bestond.

verlaten in 1629. De volgende 20 jaar vestigden ze zich in verschillende Nederlandse steden die telkens werden ingenomen door protestantse troepen, zodat ze uiteindelijk de wijk namen naar de rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden. Nadat de predikheren een voorlopig onderkomen hadden gevonden in de Mechelse binnenstad, gingen ze op zoek naar een locatie voor een nieuw klooster. Uit de drie mogelijkheden die de aartsbisschop hen aanreikte opteerden ze in 1655 voor een gebied tussen de stadsvesten en de huidige Goswin de Stassartstraat, Jodenstraat en Kattenbleekstraat. Uiteindelijk duurde het nog twee jaar voordat de dominicanen de 18 eigendommen waaruit dit terrein bestond, konden aankopen. Doordat ze geen rekening hoefden te houden met de enkele aanwezige huizen, die stapsgewijze werden afgebroken, hadden ze de handen vrij om naar eigen inzichten een volstrekt nieuw klooster uit te denken.

De stapsgewijze opbouw van een nieuw klooster

De dominicanen legden voor de bouw van hun kloosters geen al te strikte bepalingen op. Ze hanteerden enkel een aantal richtlijnen, die onder meer aanmaanden om een sobere architectuur te gebruiken. De dominicanen opteerden doorgaans voor een compacte variant van de benedictijnse

kloosterbouw. Idealiter werd de kerk met een naar het oosten gericht koor geflankeerd door een klooster op een vierkante of rechthoekige plattegrond rond een centrale binnenplaats of 'pandhof'.

Rond de pandhof lag de 'pandgang', een galerij die aan de ene zijde via grote arcades in contact stond met de pandhof en aan de andere zijde rechtstreeks uitgaaf in de gemeenschappelijke ruimten als de kerk en de refter.

Door hun gerichtheid op gebed en studie beschikten de dominicanenkloosters al sinds de 14de eeuw over individuele cellen voor de kloosterlingen, doorgaans op de verdieping. Even kenmerkend is de aanwezigheid van een ruime bibliotheek. De economische gebouwen zoals de brouwerij werden indien mogelijk los van het klooster ingeplant, op een plek in de tuin.

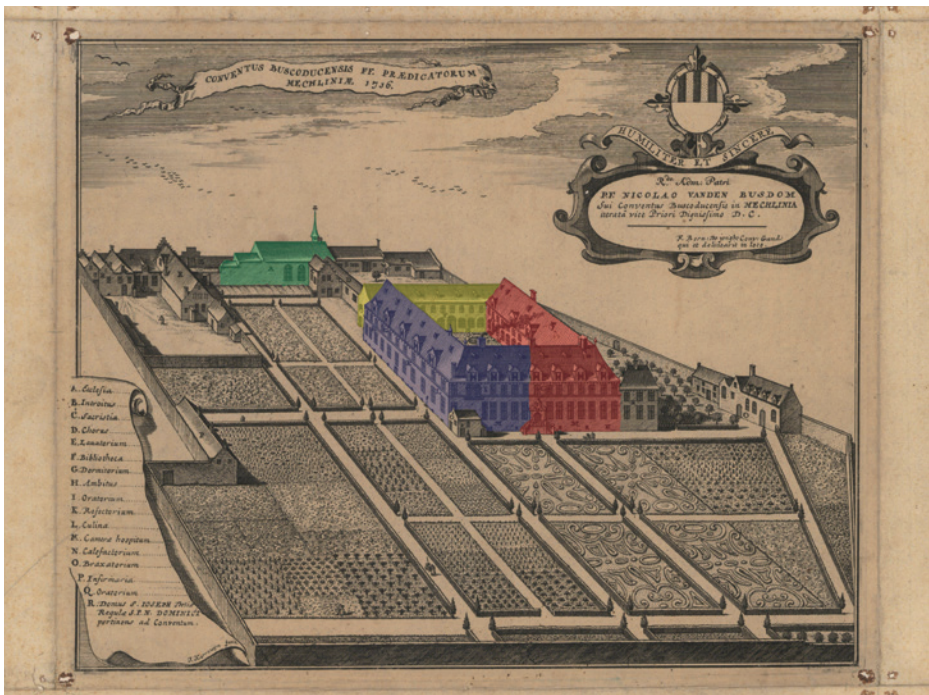
Wegens de beperkte financiële mogelijkheden besloten de Mechelse predikheren de bouw van hun nieuwe klooster te faseren. In totaal zouden de werken bijna 80 jaar in beslag nemen, verspreid over vier grote bouwcampagnes. Alles wijst erop dat de paters niet alleen instonden voor het kloosterontwerp, maar ook voor de eigenlijke bouw.

Fase 1 (1657-1661): de oostelijke en noordelijke vleugels

De bouw startte rond 1657 met de inrichting van een vrij kleine voorlopige kerk die vermoedelijk ontstond door de samenvoeging van drie à vier bestaande huizen langs de Jodenstraat. Even verderop - zodat er voldoende vrije ruimte bleef om later een grotere kerk te realiseren - werd tegelijk de bouw van het klooster aangevat. Tijdens deze fase kwam de oostelijke vleugel tot stand, die op de benedenverdieping de refter en de keuken omvatte. Aansluitend hierop werd een gedeelte van de noordelijke vleugel gebouwd, waar de zieken- of gastenkamers werden ingericht. Op de verdieping van beide vleugels werden de kloostercellen

ondergebracht. Bouwsporen geven aan dat de ruimten werden opgedeeld met houten wanden om een persoonlijke plek te voorzien voor alle paters. Per klooster waren dat er gemiddeld 40 tot 50.

Het ideaal van armoede dat de orde voorstond, is weerspiegeld in de architectuur van de kloostervleugels: een zeer sobere baksteenarchitectuur gecombineerd met witte natuursteen voor de constructieve delen. Enkel de barokke toegangsportalen brachten wat levendigheid in de strenge gevelvlakken. Om de bouwkosten zo laag mogelijk te houden werd er tijdens de eerste bouwcampagne deels gebruik gemaakt van materiaal van de afgebroken huizen op het terrein.

Deze pentekening van Jacobus Harrewijn toont het klooster en de kloostertuinen in 1716. Achteraan is de voorlopige kerk te zien op de hoek met de Jodenstraat (groen). Vooraan het toenmalige klooster met de vleugels uit de eerste (paars), tweede (rood) en derde bouwfase (geel).

Tussen 1948 en 1975 fungeerde de mooie 17de-eeuwse kloosterbibliotheek van de Mechelse predikheren als slaapzaal. In de nissen van de voormalige boekenkasten stonden toen telkens twee bedden opgesteld.

Fase 2 (1681-1684): de noordelijke en westelijke vleugels

Twintig jaar na de eerste fase vatten de paters de volgende bouwcampagne aan. Deze omvatte de voltooiing van de noordelijke vleugel en de bouw van de aansluitende westelijke vleugel. Het bestaande bouwconcept werd voortgezet: doorgaans wijzen slechts kleine details, zoals een iets rijkelijker kroonlijst, op de latere bouwdatum. In het interieur zien we enkel in de pandgang van de nieuwe vleugels een duidelijk verschil: daar stapten de paters af van de eerder gebruikte kruisribgewelven en realiseerden ze zeilgewelven met een variatie van geometrische tranceringen. Deze zeilgewelven, waaraan soms figuratieve elementen of monogrammen werden toegevoegd, brachten ze ook aan tijdens de latere bouwfasen.

Fase 3 (1686-1689): de zuidelijke vleugel

Enkele jaren na de tweede fase volgde aan de zuidzijde de bouw van de laatste kloostervleugel. Op de benedenverdieping vervulde deze vleugel enkel de pandgang, maar op de verdieping werd één van de belangrijkste ruimten van het klooster ondergebracht: de bibliotheek. Deze ruimte werd rijkelijker gedecoreerd dan de andere vertrekken. Ze kreeg een monumentaal zeilgewelf met figuratieve elementen, uitgewerkte gordelbogen en figuratieve kraagstenen. Hoewel met de bouw van de zuidelijke vleugel het klooster feitelijk voltooid was - het werd in 1689 ingewijd - gaf de blinde zijgevel aan de Jodenstraat aan dat er nog een laatste bouwcampagne moest volgen. De bouw van een nieuwe kerk zou echter lang op zich laten wachten.

Deze ingekleurde pentekening van de 19de-eeuwse Mechelse kunstenaar Jan-Baptist De Noter (1786-1855) geeft ons een idee van het mogelijke uitzicht van het interieur van de predikherenkerk in 1790.

Fase 4 (1720-1735): de bouw van de nieuwe kerk

Pas in 1720 kregen de paters voldoende middelen bijeen om de bouw van de nieuwe kerk aan te vatten. Tegen de blinde zuidgevel van het klooster, op de hoek van de huidige Jodenstraat en Goswin de Stassartstraat, verrees een driebeukige, basilicale kloosterkerk met een driezijdig koor. Mogelijk werd de kerk ontworpen door de Mechelse pater Philippus Meulemans (†1742), een bekende bouwkundige die regelmatig advies verleende aan andere kloosters en overheden.

Net zoals het klooster werd ook de kerk aanvankelijk opgevat als een sobere baksteenbouw met detailleringen van witte natuursteen. De voorgevel met het barokke toegangsportaal en de zeilgewelven van de middenbeuk (gedateerd '1733') vormden de voornaamste decoratieve elementen. De bouw nam uiteindelijk 15 jaar in beslag; pas in 1735 werden de kerk en de altaren

gewijd. Op dat ogenblik was het bovenste gedeelte van de voorgevel nog onvoltooid. Dat is vandaag nog zo. Zelfs toen er in de tweede helft van de 18de eeuw geld vrijkwam om de kerk te verfraaien, werd dit besteed aan het kerkinterieur en bleef de voorgevel onafgewerkt.

De opheffing van het klooster in 1796

Na de inlijving van onze gewesten door de Fransen in 1792, werden vier jaar later ook hier de kloostergemeenschappen afgeschaft. In december 1796 werden de Mechelse predikheren verdreven uit hun klooster, dat door de overheid in beslag genomen werd. Vrij snel liet de Mechelse Commissie van Burgerlijke Gast- en Godshuizen, aan wie de Franse overheid de zorg voor de plaatselijke minderbedeelden had toevertrouwd, haar oog vallen op het gebouw. In 1802 bracht de Commissie er arme ouderlingen onder, waarvoor alleszins een aantal voormalige

kloostercellen op de verdieping werd samengevoegd tot zalen. Maar nauwelijks zeven jaar later moesten de ouderlingen alweer verhuizen omdat het complex door de overheid een nieuwe bestemming kreeg als militair hospitaal.

Een langdurig en ingrijpend militair gebruik (1809-1975)

Na de val van Napoleon behield het complex ook onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) zijn militaire functie. Verscheidene militaire eenheden benutten het gebouw nog tot in 1975, maar zonder respect voor het historische karakter. Het eigenlijke klooster fungeerde van 1809 tot in het interbellum als militair hospitaal. De vroegere kloosterkerk werd op een nietsontziende manier ingericht als artilleriesmagazijn. Om stapelruimte te creëren brachten de militairen in de midden- en de zijbeuken twee houten verdiepingen aan. Het eerste tussenniveau verscheen op halve hoogte van de zuilenrij, het tweede net onder de rondbogen, die daarvoor verlaagd moesten worden tot steekbogen. Om paarden en wagens rechtstreeks tot in de kerk te brengen, werden de toegangstrappen en de kerkvloer vervangen door kasseien. In de muren van de beide zijbeuken bevinden zich nog ijzeren ringen waaraan de paarden vastgemaakt werden.

De militaire leiding van de nieuwe Belgische staat liet in 1830 de toestand nagenoeg ongewijzigd. In de loop van de jaren werden in de tuin wel allerlei constructies toegevoegd. In 1830 werd er een arresthuis gebouwd op de plek van het huidige Holocaustmuseum. Later volgden tal van opslagplaatsen, wachthuisjes en andere lokalen. In 1907 verrees er zelfs een neogotische kapel tegen de oostgevel van het klooster.

In 1900 werd in Berchem een voor die tijd hypermodern militair hospitaal in gebruik

De 19de-eeuwse tussenniveaus in de midden- en zijbeuken van de kerk verdwenen na een brand in 1946. De tussenmuurtjes met sporen van draagbalken op deze foto geven aan op welke hoogte de tussenniveaus zich bevonden.

genomen. Geleidelijk nam het belang van het Mechelse hospitaal af en werd het vroegere klooster meer en meer gebruikt als kazerne. Van 1930 tot 1940 was het de verblijfplaats van het 7de linieregiment, dat zich tijdens de Eerste Wereldoorlog onderscheiden had bij de verdediging van Nieuwpoort. De toenmalige bevelhebber van het regiment, Hector De Lobbe, leende zijn naam aan de kazerne, die bij veel Mechelaars nog als dusdanig bekend staat. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het de verblijfplaats van Duitse bewakingstroepen. In 1946 woedde er een felle brand in de kerk, waarbij onder andere de houten tussenniveaus in vlammen opgingen. Hoewel er in 1953 een nieuw, stomper kerkdak met

metalen vakwerkspanten werd ingebracht boven de 17de-eeuwse stucplafonds, kreeg de kerk na deze brand geen nieuwe functie. Het klooster werd na de Tweede Wereldoorlog wel opnieuw in gebruik genomen, met name door het Royal Army Ordnance Corps, dat er een opleidingscentrum voor het onderhoud van materiaal voor transmissietroepen onderbracht. Op de verdieping werden klaslokalen ingericht, de kloosterbibliotheek werd een slaapzaal en de vroegere refter fungeerde als turnzaal. In 1950 nam ook de 10de compagnie transmissie er haar intrek. Toen werden onder andere de noordelijke en de westelijke zolders omgevormd tot slaapzalen. Deze situatie bleef bestaan tot in 1975, toen de soldaten en het RAOC naar Peutie verhuisden.

In 1979 werd het complex beschermd als monument en in 1982 kwam het in handen van de stad Mechelen. Het stadsbestuur liet toen zowat alle recente gebouwen op het terrein slopen en richtte de voormalige kloostertuin in als een buurtterrein. In 2000 werd het gebouw eigendom van een ontwikkelaar. Hij stelde verschillende projecten in het gebouw voor, die nooit gerealiseerd werden. In 2010 kocht de stad het gebouw opnieuw aan. Momenteel is de herbestemming van het vroegere klooster en van de kerk in volle gang.

Het predikherenklooster in het heden en in de toekomst

Open Oproep

Op 30 juli 2010 besliste het Mechelse stadsbestuur om de bibliotheek te verhuizen naar het predikherenklooster. Voor de aanstelling van een ontwerper, verantwoordelijk voor zowel de restauratie

van het gebouw als de inrichting van de bibliotheek, werd een beroep gedaan op de selectie via Open Oproep van de Vlaamse Bouwmeester.

In de opdrachtomschrijving van de Open Oproep werd de nieuwe stadsbibliotheek omschreven als 'een plek om op verhaal te komen'. Op vele manieren is dit een doordachte woordkeuze. De nieuwe bibliotheek zal niet alleen een rustplek zijn waar de bezoeker toegang heeft tot allerlei verhalen; het predikherenklooster zelf draagt ook eeuwenoude histories van geloof, oorlog, verwaarlozing, licht, betovering en zo veel meer in zich.

Het ontwerpbureau KSA | Hildundk Architecten BV, dat als laureaat uit de wedstrijd kwam, vond het een prachtig idee dat een bibliotheek die het verhaal centraal stelt, zelf haar eigen verhaal aan het klooster zal toevoegen. Daarom wilde het de verschillende verhaallijnen van het klooster en de kerk in het ontwerp laten doorklinken.

Analyse, vooronderzoeken en dringende instandhoudingswerken

Voordat het restauratie- en ontwerp dossier kon worden opgemaakt, was het nodig om het gebouw te doorgronden. Hiervoor werd in opdracht van de stad Mechelen een historisch en materiaaltechnisch vooronderzoek uitgevoerd in twee fasen. Beide rapporten vormden een basis voor de ontwerpers, die zelf ook nog het gebouw grondig analyseerden. Dit resulteerde in een 'ruimteboek', dat een compleet overzicht geeft van de bestaande toestand. Uit de vooronderzoeken bleek dat door de lange verwaarlozing de bedaking, de goten en de moerbalken van de gebouwen ernstig aangetast waren door vocht, schimmels en insecten. Als gevolg daarvan ging niet alleen veel stucwerk grotendeels verloren, maar bedreigden ook lekkages in ernstige mate de stabiliteit van het klooster en de kerk. Om

*Deze orthofoto toont de gelaagdheid van de eerdere verbouwingen van de westgevel van de kerk en van het klooster.
©Klepsch Ingenieurgesellschaft mbh*

die reden werden in 2012-2013 dringende instandhoudingswerken uitgevoerd om verder verval tegen te gaan en het gebouw op een verantwoorde manier te laten uitdrogen.

Een 'zacht' restauratieconcept

De ontwerpers werkten een restauratieconcept uit dat zoveel mogelijk sporen van de lange geschiedenis van het gebouw zichtbaar laat. Om de charme en de rijkdom van het complex in stand te houden en zelfs te versterken, accepteerden ze de onvolkomenheden die de verwaarlozing en de vele verbouwingen meebrachten en interpreteerden die net als de grote kracht van het complex. Ze zagen af van de reconstructie van een vroegere toestand: latere verbouwingen, toevoegingen en de sporen van het verval blijven zowel buiten als binnen zichtbaar. Dat beeld is in de ogen van de ontwerpers even verontrustend als aantrekkelijk en biedt tegelijk een architecturale en educatieve meerwaarde.

Duurzame technieken

De keuze voor een restauratieconcept dat alle tijdlagen zichtbaar laat, had ook gevolgen voor de technische uitwerking. Noodzakelijke bouwkundige ingrepen zoals de versterking van de zoldervloer en de toevoeging van nieuwe trappenhuizen en een liftschacht werden met de grootste zorg ingepast in de bestaande structuur. Deze ingrepen werden ontworpen met het oog op omkeerbaarheid en aanpasbaarheid, onder meer door zoveel mogelijk gebruik te maken van duurzame houtbouwsystemen. Die zullen ook toegepast worden op de zolder, waar de imposante, eikenhouten constructie ook na de restauratie zichtbaar blijft. Met een goede isolatie en nieuwe dakkapellen kan er een aangenaam binnenklimaat met voldoende daglicht en een goede akoestiek bereikt worden.

De keuze om de historische onvolkomenheden van de buitengevels en van het interieur zichtbaar te laten, verhindert de plaatsing van een traditionele muurisolatie. Vloerverwarming en een houten lambrisering maken de ruimten toch comfortabel. Door de hoge

isolatiewaarde van de zolder en de nieuwe, goed geïsoleerde ramen is het gebouw energiezuinig, ook zonder bouwfysisch risicovolle interieurisolatie. Dankzij technieken zoals warmte-koude-opslag en een fotovoltaïsche installatie op een gedeelte van het kerkdak, ontstaat er een duurzaam geheel dat ruimtelijk en technisch voldoet aan alle eisen van een hedendaags gebouw.

Een ordenende structuur

De oorspronkelijke bewoners van het klooster richtten zich voornamelijk op twee tegengestelde taken: prediking en (zelf) studie. De heldere, rigide structuur van het gebouw met zijn duidelijke opbouw en zijn tegenstelling tussen introverte en extraverte ruimten, is ook ruimtelijk vertaald. De binnentuin vormt het centrum van het gebouwencomplex. De pandgang eromheen is een verfijnde, naar binnen gerichte ruimte met prachtige gewelven en vormt de 'binnenring'. Hieromheen hadden de paters grote, sobere en meer extraverte ruimten voor uiteenlopende functies gerangschikt: de 'buitenring'. Hoewel de kerk op de benedenverdieping verbonden is met de pandgang, vormt ze een zelfstandige ruimtelijke eenheid. De ontwerpers hebben deze structurele,

historische opbouw gerespecteerd bij de integratie van de diverse bibliotheekfuncties in het gebouw. Een bibliotheek is immers al lang veel meer dan alleen maar een plek waar je boeken en informatie vindt. Ze is evenzeer een openbare woonkamer, een hangplek of internetcafé, een werkplek, een speeltuin en zo veel meer. Deze diversiteit aan functies en de verdeling ervan in verschillende zones werden zo goed mogelijk op de historische structuur met haar introverte en extraverte ruimten afgestemd. De nieuwe functies lieten zich op die manier schijnbaar moeiteloos inpassen in het gebouw.

De bibliotheek 'nabij, midden en diep'

Bij het uittekenen van de herbestemming werd de bibliotheek verdeeld in drie zones, die elk een aparte plek kregen in het gebouw.

De zone 'nabij' staat voor de publieksfuncties van de nieuwe bibliotheek. Beneden zijn dat de hal, het café, de speelruimte voor kleine kinderen en de pandgang, die wordt ingericht als cyberzone en tentoonstellingsruimte. Het café en de refter zijn ook van buitenaf rechtstreeks toegankelijk en kunnen dienstdoen als

De koffietafelzone en de cyberzone in de pandgang volgens een impressie van Korteknie Stuhlmacher Architecten

een onderdeel van de bibliotheek of als zelfstandige ruimten. De pandhof fungeert als terras en polyvalente buitenruimte.

De zone 'diep' zijn de ruimten waar in stilte kan worden gestudeerd. De ruimten op de eerste verdieping boven de pandgang, zoals de oude kloosterbibliotheek, passen goed bij de beoogde sfeer van deze zone en worden ingericht als rustige, klassieke studievertrekken. De grotere ruimten eromheen in de 'buitenring' zijn multifunctioneel en dienen als kantoorruimten en leslokalen.

Met de 'midden'zone wordt de algemene bibliotheek bedoeld. Dit is de grootste afdeling, die wordt ondergebracht in de grootste ruimte van het klooster: de zolder. Ze is verdeeld in een afdeling voor kinderen en een afdeling voor volwassenen en biedt ruimte aan boeken, films en andere hedendaagse media. Voor lezingen, educatie, werk- en gespreksgroepen zijn er afsluitbare kamers.

*De vroegere kloosterbibliotheek wordt ingericht als studievertrek
©foto Luuk Kramer -
impressie Korteknie
Stuhlmacher Architecten*

Op de zolder worden verschillende dakkapellen en een gedeeltelijke tussenverdieping toegevoegd.

©foto Luuk Kramer - impressie Korteknie Stuhlmacher Architecten

Antwerpen en de restauratie-aannemer, verzekert een goede uitvoering van de werken, met aandacht voor timing, budgetbeheer en kwaliteit.

Tijdens verschillende overlegvergaderingen met alle betrokkenen werd beslist dat de uitvoering in vier logisch opeenvolgende fasen wordt opgedeeld en ook dat de totale kostprijs in relatief gelijke delen wordt opgesplitst. Dankzij een meerjarige subsidiëringsovereenkomst met de Vlaamse overheid, kunnen de 4 fasen elkaar op vrij korte termijn opvolgen en kan de Stad rekenen op een aanzienlijke financiële ondersteuning voor de restauratiewerken. De fasen A, B en C omhelzen alle werken aan het klooster. Die beginnen bij de restauratie van de bedaking en de zolderconstructie (fase A), gevolgd door de restauratie van de buitengevels en van de historische kloostermuur (fase B) en tenslotte door de interieurwerken van het klooster (fase C).

Na deze drie fasen kan de nieuwe bibliotheek haar deuren openen. De afsluitende werken in de kerk worden uitgevoerd tijdens fase D. De dakwerken, de gevelrestauratie en de werken in het interieur van de kerk worden daarbij als één geheel beschouwd.

De kerk als 'agora'

De kerk is nog steeds een indrukwekkende ruimte. Ze dankt haar charme niet alleen aan haar fraaie proporties en bewaarde onderdelen, maar ook aan de vele zichtbare sporen van de verschillende verbouwingen. Door het gebruik als multifunctionele ruimte of 'agora' voor lezingen, voorstellingen, markten en andere bibliotheek-gerelateerde activiteiten kunnen ingrijpende verbouwingen en verdelingen achterwege blijven en wordt de bijzondere schoonheid van de ruimte behouden. Met haar multifunctionele karakter kan de kerk deel uitmaken van de publieke zone van de bibliotheek, maar kan ze ook onafhankelijk functioneren.

De nabije toekomst: de uitvoering van de werken

Een team samengesteld uit de ontwerpers (de projectarchitect, de restauratiearchitect en de studie bureaus voor stabiliteit en technieken), de stad Mechelen, de erfgoedconsulente Onroerend Erfgoed

De verre toekomst

De verre toekomst

Bij het uittekenen van de plannen is erop gelet dat het gebouw ook op lange termijn een gezonde basis heeft. Duurzame technieken en een energiezuinige installatie garanderen lage uitbatingskosten. Er is ook gedacht aan eigen inkomsten. Zo wordt het bibliotheekcafé verpacht aan een privépartij en kunnen de klaslokalen op de verdieping niet alleen door de stadsdiensten maar

evengoed door externen gebruikt worden. De kerk is samen met de multifunctionele ruimten in de vroegere refter en sacristie opgevat als een zelfstandige ruimte en kan onafhankelijk van de bibliotheek verhuurd worden voor met name culturele evenementen.

Een 'open' bibliotheek

Door de keuze voor een bij uitstek publieke functie zoals een stadsbibliotheek wordt het klooster voor het eerst blijvend toegankelijk gemaakt voor een groot publiek. De nieuwe bibliotheek wil voor iedereen toegankelijk zijn ongeacht leeftijd, inkomen, culturele achtergrond, nationaliteit of opleidingsniveau. Al van bij het ontwerp is er rekening gehouden met bouwkundige voorzieningen voor de algemene toegankelijkheid en in het bijzonder voor personen met een beperking (liften, hellingen, leuningen, brede doorgangen ...).

De 'publieke ontsluiting' heeft daarnaast de bedoeling om, net als bij andere grote bouwwerken in Mechelen, via informatiepanelen en digitale media (infoschermen, website, sociale media ...), iedereen op de hoogte te houden van wat er zich achter de stellingen of afsluiting afspeelt. Tijdens de werken verzekeren de stadsdiensten in overleg met de ontwerpers en de aannemer, regelmatig rondleidingen op de werken, zodat het publiek de verschillende restauratietechnieken en -ambachten van nabij kan leren kennen. De stadsbibliotheek in het vroegere klooster vormt wat zowel de functie als architectuur betreft, een belangrijke aanvulling op de 'Tinelsite'. Samen met Kazerne Dossin (nieuwbouw en historische kazerne) en het park in de vroegere kloostertuin ontstaat hier een gebied waar cultuur, bezinning, geschiedenis en ontspanning samenkomen. Dit alles zal ervoor zorgen dat het predikherenklooster een 'open' gebouw wordt waar het gonst van de bedrijvigheid.

Het karakter van de indrukwekkende kerk'ruïne' - zoals te zien op deze recente foto - blijft bij de inrichting tot multifunctionele ruimte zoveel mogelijk behouden.

©foto Luuk Kramer, april 2013]

Tekst 'Het predikherenklooster in het verleden': redactie Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Tekst 'Het predikherenklooster in het heden en in de toekomst', redactie Eveline De haes, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Literatuur:

Denys, Elsbeth, Rasson, Fabian (Ornament cvba) en Jaenen Marieke, Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van het Predikherenklooster te Mechelen (ongepubliceerde studie), Antwerpen, 2011.

De Pue, Piet J.P., Het oud-dominicanenklooster te Mechelen, Gent, 1986.

Fexer, Charlotte en Vermaelen, Begga, Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van het Predikherenklooster te Mechelen: 2e fase (ongepubliceerde studie), Borgerhout, 2012-2013. Stuhlmacher Mechthild (KSA | Hildundk Architecten BV), dossier ontwerp en aanvraag voor de meerjarige subsidiëringsovereenkomst, 2013.

De muurschilderingen van het ‘Hof van Busleyden’

Frederik de Merodestraat 65

Wie de laatste jaren door de Frederik de Merodestraat wandelde, is het zeker niet ontgaan dat het Stadsmuseum Hof van Busleyden werd uitgebreid met een ondergrondse vleugel. Maar ook achter de historische façades vonden er werken plaats, zoals de restauratie van de prachtige 16de-eeuwse muurschilderingen van dit voormalige stadspaleis.

De riante woning van Hiëronymus van Busleyden

Hiëronymus van Busleyden (circa 1470 - 1517) geldt als één van de belangrijkste humanisten in de 16de-eeuwse Nederlanden. Hij was literator, latinist, raadslid en rekwestmeester van de Grote Raad van Mechelen, kanunnik van verschillende kapittels in steden als Mechelen, Kamerijk, Bergen en Luik, en thesaurier en aartsdiaken van Sint-Goedele te Brussel. Als medeoprichter van het Collegium Trilinguae in Leuven droeg hij bij tot de verspreiding van het nieuwe humanistische denken in Europa.

Nadat hij het huis van zijn overleden broer in de Frederik de Merodestraat en enkele belendende panden had verworven, liet hij tussen 1505 en 1517 een nieuwe riante woning optrekken. Daar bracht hij niet alleen zijn omvangrijke kunstcollectie onder, maar ontving er ook de groten van intellectueel Europa op een waardige manier. Zo schreven Erasmus van Rotterdam en Thomas More elkaar vol lof over dit mooie huis. Op stilistische basis wordt aangenomen dat de toenmalige Mechelse stadsarchitecten uit de familie Keldermans de bouwwerken hebben geleid: Antoon I (tot 1512), Antoon II (tot 1515) en ten slotte Rombout II Keldermans (tot 1517). Hoewel het huis nog vrij traditioneel gotisch van opbouw is, verraden enkele

elementen de mentaliteit van de man die op zijn reizen door Europa de geest van de renaissance geproefd had. De zuilengaanrijen op de gelijkvloerse en de eerste verdieping van de zuidelijke vleugel vertonen Italiaanse invloeden.

Vooral ook de kleurrijke, figuratieve interieurdecoratie was volledig volgens de nieuwe, zuiders georiënteerde geest uitgevoerd: een uitgewerkte versiering met architectonische elementen, spelende putti en friezen met medaillons en guirlandes. Van die oorspronkelijke aankleding is weinig bewaard. Het enige wat nog rest zijn fragmentarische muurschilderingen in het hypocaustum, een kleine rechthoekige woonkamer in de zuidelijke vleugel van het gebouw.

De muurschilderingen in het hypocaustum

Het hypocaustum was een vrij kleine kamer, met een aangenaam comfort dankzij de stralingswarmte van een tegelkachel die gevoed werd met de warme lucht van een open haard of stookplaats in een aanpalend vertrek. Het uitspringende volume in de noordoostelijke hoek kan een onderdeel geweest zijn van dit verwarmingssysteem. In deze ruimte kon men gasten ontvangen, eten of - in het geval van intellectuele bewoners - studeren en werken.

De muurschildering *Het festijn van Balthasar* na de in 2012 beëindigde restauratie.

Het hypocaustum is versierd met een fries van muurschilderingen op de vier muren, waarschijnlijk aangebracht boven een nu verdwenen houten lambrisering. De onderwerpen zijn Bijbels (*Het festijn van Balthasar*), mythologisch (*De val van Phaeton*, *Venus en Diana*, *De muzen*, *Het festijn en de kwelling van Tantalus*, *De Dioskuren*) of behoren tot de Griekse (*Demades voor Dionysius*, *Lycurgus*) of Romeinse (*Scaevola*, *Sertorius*) geschiedenis. De thema's houden doorgaans verband met hoogmoed en roekeloosheid en de bestraffing van deze slechte eigenschappen door een goddelijke macht, in christelijke of antieke context. Ook burgerzin en toewijding aan de staat zijn een thema. Dit humanistische gedachtegoed was de belezen intellectueel Hiëronymus van Busleyden zeker niet vreemd.

De schilderijen zijn vrij precies gedateerd, tussen 1505 en 1515. De rijkelijk gedetailleerde renaissancearchitectuur, de verwijzingen naar de antieke oudheid en de overvloedige ornamentiek zijn typisch voor de vroegrenaissance in het eerste kwart van de 16de eeuw. De uitvoerders waren waarschijnlijk kunstenaars die werkten binnen de cirkel van het Bourgondisch-Habsburgse hof: Barend van Orley, Jan Gossaert van Mabuse of Jan van Roome. De verschillen in de uitbeelding van de scènes en de figuren sluiten niet uit dat er meerdere kunstenaars aan het werk waren.

Van woning over pandjeshuis en school tot museum

Na Hiëronymus' vroegtijdige dood - hij stierf aan een longontsteking tijdens een reis naar Spanje - werd zijn rijke collectie

verkocht en kwam het Hof een eeuw lang in handen van verschillende eigenaars. In 1619 werd het overgedragen aan Wenceslas Coeberger, beheerder van de Bergen van Barmhartigheid in de Zuidelijke Nederlanden. Vanaf 1620 deed het Hof drie eeuwen dienst als Mechels pandjeshuis.

In de loop van de 19de eeuw werd de eerste verdieping van de tuin vleugel aan de Sint-Janstraat steeds intensiever gebruikt voor lager onderwijs. Vanaf 1869 werden de gelijkvloerse verdieping van die vleugel en een gedeelte aan de Frederik de Merodestraat ingericht als Stedelijke Muziekacademie, die in 1914 liefst 600 inschrijvingen telde.

De Eerste Wereldoorlog was echter nog maar pas begonnen of het complex brandde uit; alleen de muren stonden nog overeind. De daken, de torenspits, de fraaie glasramen en de muurschilderingen op de eerste verdieping overleefden de ramp niet. Gelukkig bleven de muurschilderingen in het hypocaustum wel grotendeels behouden. Kort na 1918 besloot het stadsbestuur om

het complex in te richten als stadsmuseum. De noordelijke en westelijke vleugels werden al in 1920-1924 heropgebouwd, maar het zou nog tot 1931 duren voor het museum er zijn deuren opende. Een voorlopige opening trouwens, want de echte inhuldiging door Leopold II kwam er pas in 1938, nadat ook de zuidelijke vleugel en de toren hersteld waren. In 1951 kreeg het complex een bijkomende vleugel tussen 'het Schipke', waar enkele jaren voordien de koninklijke beiaardschool Jef Denijn onderdak gevonden had, en de zuidvleugel. De nieuwbouw werd van bij de aanvang gedeeltelijk ingericht als een beiaardmuseum en vormt sinds 2013 de hal van het vernieuwde museum.

De muurschilderingen gedocumenteerd

In 1863-1864 onderging het Hof van Busleyden een eerste grote restauratiecampagne onder leiding van provinciaal architect Joseph Schadde. Toen werden de in de vergetelheid geraakte

Deze foto toont het Hof van Busleyden kort na de aanvang van de Eerste Wereldoorlog. Onder meer de verdieping van de tuin vleugel ging in vlammen op, waardoor de muurschilderingen in het gelijkvloerse hypocaustum - links op de foto - aan weer en wind werden blootgesteld.

De regionale beeldbank (www.beeldbankmechelen.be) bevat de afdrukken van vijf foto-opnamen op glasplaat uit 1935 door C. Joosen. Ze tonen enkele van de sterk toegetakelde schilderijen, die blijkbaar beschermd werden door een afdak.

muurschilderingen in het hypocaustum herontdekt en vrijgelegd. In 1901 documenteerde kunstschilder Alexandre Hannotiaux de twee best bewaarde voorstellingen voor het eerst in opdracht van de Belgische staat. Deze kopieën bevinden zich in de reserve van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel. Omstreeks dezelfde tijd, circa 1900, fotografeerde de heer Beckers uit Elsene er drie grote voorstellingen: *Het festijn van Balthasar*, *Het festijn en de kwelling van Tantalus* en *De val van Phaeton*. Ze geven ook een beeld van het oorspronkelijke, eveneens beschilderde balkenplafond en van de authentieke consoles met het wapenschild van Hiëronymus van Busleyden. De glasplaten van deze opnamen bevinden zich in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) in Brussel. Door de zware brand van het complex bij het begin van de Eerste Wereldoorlog verdween ook het oorspronkelijke plafond van het hypocaustum, waardoor de muurschilderingen aan weer en wind waren blootgesteld. In 1916 maakte Jan Verschuere kopieën van enkele schilderijen die nooit eerder waren gedocumenteerd en ook van *De val van Phaeton*. Deze schilderijen op doek worden bewaard in het Stadsmuseum Hof van Busleyden.

In 1935 restaureerde Cornelis Leegenhoek de oorlogsschade aan de schilderijen. Ze kregen een beschermende waslaag (vermoedelijk bijenwas), die in de recente restauratiecampagne een moeilijk obstakel bleek.

Tijdens de restauratiewerken aan de gebouwen onder leiding van de Brusselse architect Alfred Minner werd in 1938 een plafond in neorenaissancestijl aangebracht in het hypocaustum, waardoor een aanzienlijk deel van de muurschilderingen aan het zicht werd onttrokken. Op dat ogenblik maakte kunstschilder en restaurateur Barth(olomeus) Verschaeren in opdracht van het Mechelse stadsbestuur enkele nieuwe kopieën van Hannotiaux' kopieën in het Jubelparkmuseum. Ook deze schilderijen op doek worden bewaard in het Stadsmuseum Hof van Busleyden.

De restauratie van de muurschilderingen

In 1999 voerden Lode De Clercq en Petra Maclot een eerste materiaaltechnisch onderzoek uit ter voorbereiding van een restauratiedossier voor de muurschilderingen. Het onderzoek omvatte een historische inleiding, een stratigrafisch onderzoek, een inventarisatie van het schadebeeld, reinigingstesten en een voorstel voor de restauratieopties.

De restaurateurs van de muurschilderingen aan het werk in januari 2012.

In april 2007 werd de cvba Examino aangesteld om een restauratiedossier op te maken en de restauratiewerken op te volgen. Het onderzoek van 1999 werd aangevuld met een eerste reiniging met Arabische gom, een inventarisatie van de huidige bewaringstoestand en een onderzoek (sem-analyse, retouche onderschilderingen, reinigingen met toluen om de overschildering te verwijderen ...). Er werd toen ook een eerste kinderbalk uit het plafond van 1937-1938 weggenomen om na te gaan of de muurschildering over de volledige hoogte bewaard was. De resultaten van beide onderzoeken leidden tot een restauratiedossier, waarvoor de premieaanvraag in november 2009 werd toegekend. De restauratie werd toegewezen aan Linda Van Dijck en Marie-Hélène Ghisdal, bijgestaan door Begga Vermaelen, Christine Bertrand, Hannelore Standaert, Sofie Stuyck en Fien Loones. De werken startten op 1 september 2011 en waren op 15 februari 2012 voltooid.

Deze werken omvatten in de eerste plaats het fixeren van de picturale laag en van de pleisterlagen, en het wegnemen van de oude opvullingen. Toen het balkenplafond en de zes consoles in neostijl uit 1937-1938 verwijderd werden, kwam ongeveer 15 cm extra van de muurschilderingen vrij. Een belangrijke ingreep was het verwijderen

van de waslaag uit 1935 en het grootste gedeelte van de oude retouches. Hierdoor wonnen de schilderingen aan klaarheid en leesbaarheid en kwamen er zelfs enkele details opnieuw aan het licht.

Om de muurschilderingen beter tot hun recht te laten komen, werd beslist om de

context zo neutraal mogelijk te maken. Het plafond werd daarom vlak uitgeplamuurd met leempleister in een vrij donkere tint. Deze bepleistering werd ook gebruikt om de doorbrekingen van de oorspronkelijke balken en consoles af te werken, die via een licht verhoogd vlak werden gemarkeerd. Om het verstoorde en verbrokkelde uitzicht van de plint te temperen, werd deze na de fixatie van de interessante lagen, geëgaliseerd en afgewerkt in een neutrale tint. De blik van de restaurateurs is echter ook naar de toekomst gericht. Om vorm en kleur te zien is licht nodig. Jammer genoeg veroorzaakt dat heel wat schade aan lichtgevoelige objecten als (muur) schilderingen. Zo bevatten daglicht en ongefilterd kunstlicht ultraviolette straling, de meest schadelijke component in het spectrum. Om die reden werden de ramen van het hypocaustum al voorzien van UV-filters en zal er nog een aangepaste LED-verlichting geplaatst worden. Zo zullen de bezoekers de prachtig gerestaureerde muurschilderingen in al hun details kunnen bewonderen, zonder risico op schade.

*Linda Van Dijck
Restauratrice*

De Bakboetiek / huis 'de Vergulde Sterre'

Veemarkt 74

Sinds juni 2013 is het herenhuis aan de Veemarkt 74 behalve een woonhuis ook de locatie van 'De Bakboetiek', al enige tijd een referentie voor iedereen die van bakwerk houdt. Achter de statige gevel van dit pand gaat een boeiende geschiedenis schuil, die nauw verwant is met deze van de omliggende woningen.

Het huis 'de Drij Catten'

Het perceel waarop zich nu 'De Bakboetiek' bevindt behoorde aan het begin van de 17de eeuw toe aan Margriet Hemelrijcx. Haar huis 'de Drij Catten' bevond zich centraal in het bouwblok tussen het huidige Paardenstraatje en de Biest en omvatte de huidige huisnummers Veemarkt 74 en 76. De eeuwenoude structuur van dit pand is nog steeds aanwezig, zoals onder andere blijkt uit de kelder met een tongewelf en uit de moerbalken op de eerste verdieping.

Na de dood van Margriet Hemelrijcx raakte het bezit van het pand geleidelijk aan verdeeld onder haar vele nazaten, die het verhuurden. Toch slaagde één van deze nakomelingen, beenhouwer Pauwels Vincx, erin om stukje bij beetje zeggenschap te krijgen over 9/10 van het pand. In 1634 verkocht hij zijn aandeel aan Engelbert Ceulemans en diens vrouw, die ook het resterende deeltje konden verwerven.

Herberg 'de Vergulde Sterre'

Zeker vanaf de aankoop door de heer Ceulemans werd het huis in gebruik genomen als herberg, een plek waar reizigers onderdak en een maaltijd konden vinden. Het is dan ook logisch dat we in latere akten lezen dat het huis onder meer beschikte over een stalling voor paarden en over een wagenhuis voor koetsen. Deze herberg zou meer dan 200 jaar bestaan onder de naam 'de Vergulde

Dit kadastraal plan van circa 1824 toont de centrale ligging van het huis 'de Drij Catten' (donkergroen), dat over een ruime tuin beschikte (lichtgroen).

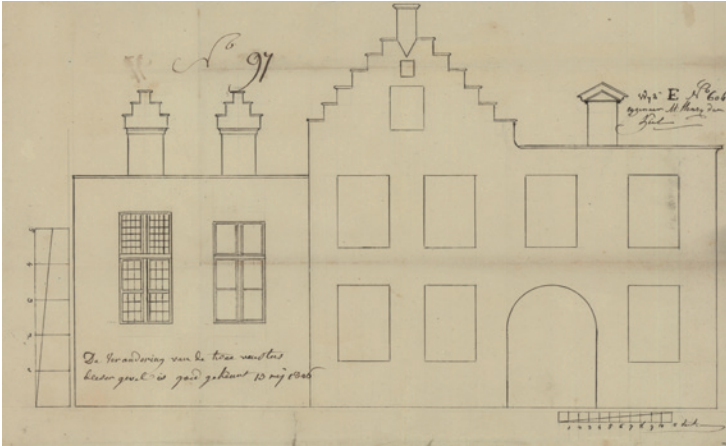
Sterre', later afgekort tot 'de Sterre'. De naamsverandering van het huis is mogelijk te begrijpen als een verwijzing naar het Bijbelse verhaal van de ster die de drie koningen de weg wees naar Christus' geboorteplaats. De nieuwe eigenaar nam zelf plaats achter de toog, want in verscheidene akten vinden we Engelbert vermeld als waard van 'de Vergulde Sterre'. Via één van deze akten weten we dat de man in 1663 in de problemen kwam. Schulden voor geleverd bier en een onafbetaalde lening bij brouwer Herbert Van Kiel dwongen hem ertoe om geld op te nemen met zijn herberg als onderpand. Toen de waard kort daarop overleed - zijn vrouw was eerder al heengegaan - liet schuldeiser Jacobus Pansius beslag leggen op 'de Sterre', dat vervolgens openbaar werd verkocht. Via een stroman kwam Jacobus Pansius zelf in het bezit van de herberg. Deze lakenkoopman verhuurde de herberg, net als zijn dochter na hem. Deze situatie bleef bestaan tot de

verkoop in 1704 aan Rombout Melan, die er zelf zijn intrek nam om de herberg uit te baten.

Rombout Melan overleed zeven jaar later, waarna zijn minderjarige kinderen uit zijn eerste en zijn tweede huwelijk onder het gezag kwamen te staan van twee voogden en van de weesmeesters van de stad Mechelen. Uit de verslagen van de weesmeesters weten we dat de herberg verhuurd werd tot die in 1724 openbaar verkocht werd om nog verder te kunnen voorzien in het onderhoud van de kinderen. De nieuwe eigenaars waren Jan De Drijver en Catharina Cuijkens, die het als opbrengsteigendom wilden verhuren. Via referenties in een toenmalige krant weten we dat 'de Sterre' tijdens de tweede helft van de 18de eeuw in gebruik bleef als herberg. Een prent van de Mechelse tekenaar J.F. Marduly (1751-1843) geeft ons zelfs een idee van het uitzicht rond die periode. De herberg bestond aan de

J.F. Marduly tekende dit zicht op de Veemarkt in het begin van de 19de eeuw. De hoge trapgevel links vooraan vormt de hoek met de Biest. Rechts daarvan zien we de beide volumes van 'de Sterre'.

Bouwdossier uit 1826 voor de wijziging van twee vensters in het linkergedeelte van het huis 'de Sterre' aan de Veemarkt.

straatzijde uit twee volumes: links een klein gelijkvloers pandje met twee hooggeplaatste vensteropeningen en rechts een gebouw met een vrij lage verdieping en een trapgevel.

Een eerste verbouwing in 1826

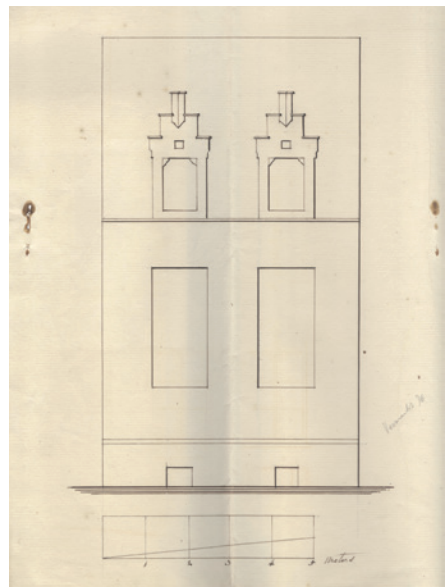
Na het overlijden van Martinus De Drijver in 1800 kwam het huis via zijn dochter Catherine in handen van de familie De Broyer, die het in 1826 te koop stelde. Het werd uiteindelijk aangekocht door één van de dochters De Broyer en haar man, J.H.R. 'Henry' Van Kiel, brouwer in de Onze-Lieve-Vrouwestraat. De nieuwe eigenaars bleven de herberg verhuren, maar lieten hem datzelfde jaar nog verbouwen.

Hoewel de wijziging beperkt was - de vervanging van twee ramen in het linkergedeelte van de gevel - geeft de tekening bij het bouwdossier een mooi beeld van de façade, zoals we die ook zien op de tekening van Mardulyk.

Ingrijpende verbouwingen in 1838 en 1839

Meer ingrijpende verbouwingen kwamen

er in 1838, toen Cornelius Van Mossevelde, vleeshouwer en koopman in hout, 'de Sterre' kocht met speculatieve bedoelingen. Omdat de verkopers hem verplichtten om het café en de bijbehorende bierleveringen te behouden zolang zij actief waren als brouwers, besloot de nieuwe eigenaar het pand in twee te delen. Het linkergedeelte

In 1838 werd het linkergedeelte van 'de Sterre' omgebouwd tot een afzonderlijke lijstgevel waarin het gelijknamige café ondergebracht werd.

Het rechtergedeelte van 'de Sterre' werd in 1839 verbouwd tot een statig herenhuis met een bijkomende verdieping.

liet hij ombouwen tot een lijstgevel met een verdieping en een eigen toegang, waarin hij het gevraagde café - nog steeds onder de naam 'de Sterre' - onderbracht.

Nauwelijks een jaar later liet hij het rechtergedeelte verbouwen tot het herenhuis waarin nu 'De Bakboetiek' gevestigd is. De oudere kern bleef gedeeltelijk behouden, zoals onder meer blijkt uit de positie van de toegangspoort en uit de moerbalken op de verdieping, maar kreeg een bijkomende verdieping en een nieuw dak. Om de sporen van deze verbouwing aan het zicht te onttrekken, werd de gevel bepleisterd en geschilderd.

Daar hield het voor Van Mossevelde niet op. In 1839 liet hij het buurhuis met het Paardenstraatje omvormen tot twee lijstgevels en drie jaar later liet hij op de plaats van de achteruitgang van 'de Sterre' in het Paardenstraatje nog een woonhuis oprichten. Op vijf jaar tijd gaf de man deze hoek het uitzicht dat tot op vandaag grotendeels behouden bleef. Van Mossevelde verhuurde zijn eigendommen bijna zijn hele leven lang.

Pas in 1891 besliste hij om ze openbaar te verkopen. Om zijn winst te maximaliseren bood hij het grote herenhuis aan in twee afzonderlijke loten. Lot 1 had betrekking op het rechtergedeelte en omvatte volgens de beschrijving onder andere een inrijpoort, een kamer langs de straat met een marmeren schouw, een voor- en achterkamer op de eerste verdieping, drie slaapkamers op de tweede verdieping en een grote tuin met fruitbomen. Lot 2 of 'het overig gedeelte' omvatte onder meer een groot salon met een marmeren schouw aan de Veemarkt, de stal en het wagenhuis. Gelukkig voor het gebouw werden de loten 1 en 2 samen aangekocht door Maria Nicolai, zodat het pand en de tuin niet opgedeeld hoefden te worden.

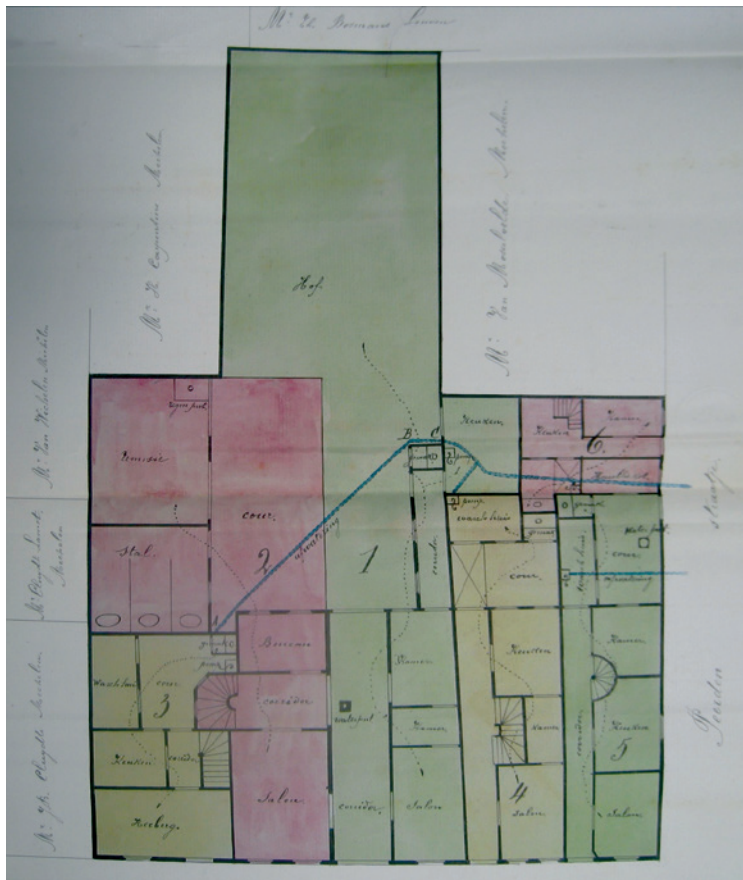
De eigen woning van architect Simon Van Craen

Na de verkoop door de heer Van Mossevelde wijzigde er weinig aan het herenhuis. De grootste verandering kwam er in 1933 met de bouw van een veranda tegen de achtergevel, naar een eigen ontwerp van eigenaar en architect Simon Van Craen.

De in Mechelen geboren Simon Van Craen (1900-1967) liep na zijn studies aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten stage bij zijn leraar Jef Huygh (1885-1946). Samen met Huygh realiseerde hij in 1925-1926 zijn eerste grote project: de Sint-Gommaruskapel en -school aan de Kerkhoflei in Mechelen, dat door de traditionalistisch getinte art-decostijl nog de hand van Huygh verraadt. Vanaf het einde van de jaren 1930 evolueerde Van Craen naar een strakke, functionele baksteenarchitectuur waarvan onder andere de feestzaal van het Sint-Romboutscollege (1930-1932) een exponent is.

Van Craen bleek ook kennis van en voeling met het bouwkundig erfgoed te hebben en werd op amper 29-jarige leeftijd aangesteld als restauratiearchitect van de Mechelse Sint-Romboutskathedraal, waar hij tussen 1929 en 1950 de werken leidde. Vanaf dat ogenblik fungeerde hij als de officieuze 'architect van het aartsbisdom'. Hoewel hij ook verscheidene privéopdrachten uitvoerde, bouwde en verbouwde hij vooral kerken, kloosters, scholen en instellingen in en om Mechelen, met het monumentale Sint-Jozef Seminarie in Sint-Katelijne-Waver (1933-1936), momenteel bekend als 'Borgerstein', als bekendste realisatie.

Dit grondplan werd opgesteld voor de openbare verkoop in 1891. Het toont de beide loten van het herenhuis (1 en 2), café 'de Sterre' (3), de beide hoekwoningen met het Paardenstraatje (4 en 5) en de woning in het Paardenstraatje (6).

Deze foto uit 2009 toont de ontleisterde voorgevel van Veemarkt 74. Op de gelijkvloerse en de eerste verdieping zien we rond verscheidene vensteropeningen en rond de toegangspoort restanten van de middeleeuwse omlijstingen in witte natuursteen.

Naar een nieuwe toekomst

Rond 2009 kwam het pand in handen van de huidige eigenaars. Na een eerste aanzet van de werken namen zij architect Koen Roelens onder de arm, die een ontwerp uitdacht dat restauratie combineert met hedendaagse elementen. De 19de-eeuwse salons op de benedenverdieping vormen nu een mooi decor voor de handelszaak van de eigenaars, bekend om het uitgebreide gamma decoratieproducten voor taarten, cupcakes, koekjes, lolly's en cakepops en om de workshops. De verdiepingen werden ingericht als woning, die zij van modern comfort voorzagen. Door de voorgevel opnieuw een witgeschilderde, gladde bepleistering te geven, knoopten zij aan bij de grandeur van de herenwoning uit 1839.

Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

De Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk

Keizerstraat 1

Van jezuïetenkerk tot parochiekerk

De ‘Sociëteit van Jezus’

In 1534 stichtte de Spaanse edelman Ignatius van Loyola samen met enkele vrienden een christelijk geloofsgenootschap, de ‘Sociëteit van Jezus’. Deze gemeenschap - later bekend als de jezuïeten - werd in 1540 als orde erkend door paus Paulus III. De jezuïeten vormen een mannelijke priestergemeenschap en staan strikte gehoorzaamheid voor aan de Heilige Schrift en aan de paus, aan wie zij rechtstreeks verantwoording afleggen. Van bij de aanvang lag de focus op onderwijs - dat zeer breed werd opgevat - en op het uitdragen van het christelijk geloof. Mee door de flexibele structuur van de orde en de intellectuele achtergrond van de priesters waren zij vaak actief in ‘moeilijke’ missiegebieden: in verre oorden als Indië en Azië, of in streken waar de contrareformatie het oprukkende protestantisme een halt wilde toeroepen, zoals de toenmalige Nederlanden.

Voet aan de grond in Mechelen

In 1556 gaf Filips II de jezuïeten de toelating om ook in onze streken actief te worden. Het uitbreken van de godsdienstoorlogen tussen katholieken en protestanten gooide echter al snel roet in het eten. Pas toen onze gewesten in 1583 weer onder Spaanse voogdij kwamen, konden zij hier de uitbouw van hun orde voortzetten. Voor de oprichting van hun noviciaat - waar kandidaat-jezuïeten hun tweejarige opleiding volgden - in het ‘Dietstalige’ gedeelte, viel de keuze op Mechelen, waar ze in 1611 voet aan de grond kregen. Omdat zij niet meteen een

geschikt onderkomen vonden, kregen ze de toestemming om tijdelijk het oude Paleis van Margareta van York in de Keizerstraat te betrekken. Kort nadien werd het hen geschonken door de aartshertogen Albrecht en Isabella.

Vijf jaar nadat ze in Mechelen waren neergestreken, kregen de jezuïeten van het stadsbestuur de toelating om een school op te richten waar ze de plaatselijke jeugd konden onderwijzen, met name in de kennis van Grieks en Latijn. De uitbouw van zowel de school als het klooster bracht de Mechelse jezuïeten ertoe om stapsgewijs enkele omliggende eigendommen aan te kopen en nieuwe gebouwen op te richten. Ter vervanging van de huiskapel in het Keizershof startten ze in 1633 met de bouw van een veel ruimere kapel gewijd aan de Onbevleete Ontvangenis van Maria. In 1664 verrees een nieuw college, enkele jaren later gevolgd door het meest ambitieuze project: een nieuwe kerk.

De inbreng van de familie Losson

Het grootste gedeelte van het kapitaal dat de Mechelse jezuïeten nodig hadden voor de bouw van hun kerk was afkomstig van één persoon: Maria van Breuseghem, weduwe van de rijke Antwerpse koopman Antoon Losson. Zij had haar geld aanvankelijk bestemd voor een tweede jezuïetenkerk in Antwerpen, ontworpen door haar zoon Antonius Losson en architect Willem Hesius, beide jezuïeten. Het stadsbestuur en het kapittel van Antwerpen weigerden in 1657 echter de bouwtoelating te verlenen, waarna zowel het kapitaal als het ontwerp werd gebruikt voor een jezuïetenkerk in Mechelen. In 1670 legde Antonius Losson de eerste steen van de kerk, hierin bijgestaan door zijn

Deze gravure in de tweede uitgave van Antonius Sanderus' 'Chorographia sacra Brabantiae' uit 1727 toont het toenmalige Mechelse jezuietenklooster. Nagenoeg het volledige klooster werd tussen 1800 en 1824 afgebroken, met uitzondering van de kerk en de gebouwen die momenteel deel uitmaken van de Stadsschouwburg.

broer en ordegenoot Andreas en pater T. Dekens. De werken verliepen voorspoedig en al in 1677 werd de eerste mis gevierd in de nieuwe kerk.

Een schrijn voor Sint-Franciscus Xaverius

Hoewel de kerk tussen 1670 en 1677 werd opgetrokken, kwam de geveltop er pas in 1709. Daarbij werd bovendien afgeweken van het plan van Antonius Losson, dat voorzag in een laag bovendeel met vleugelstukken en een bekronend, gebogen fronton met siervazen. In de plaats daarvan verrees een halsgevel onder een

driehoekig fronton met vier knielende figuren op de pilasters en een centraal beeld van de Heilige Franciscus Xaverius onder een stralenkrans met een IHS-monogram. Dit symbool - aanvankelijk de weergave van de naam Jezus in Griekse hoofdletters, maar later voorzien van meerdere betekenissen - speelt immers een voorname rol in de iconografie van de 'Sociëteit van Jezus'.

Het kerkinterieur is een samengaan van een traditionele structuur aansluitend bij de gotische bouwwijze - met onder andere kruisriboverwelingen - en een barokke ornamentiek en decoratie. Vrijwel de hele

interieuraankleding is opgebouwd rond de verheerlijking van één persoon: de Heilige Franciscus Xaverius.

In 1615 was de Mechelse jezuïet Carolus Scribani naar Rome getrokken om er mee een nieuwe overste voor de orde aan te duiden. Tijdens zijn verblijf in de Heilige Stad ontmoette Scribani de vertegenwoordiger van de orde uit het Indische Goa, de laatste rustplaats van Franciscus Xaverius. Deze Spanjaard, een studiegenoot van Ignatius van Loyola en medeoprichter van de jezuïeten, was meteen na de erkenning van de orde in 1540 op missie gestuurd naar Indië, van waaruit hij ook zendingen naar onder meer Japan en de Molukken ondernam. Na zijn overlijden in 1552 op missie naar China was het lichaam van deze belangrijke missionaris opgebaard in de kathedraal van Goa.

Na de ontmoeting met zijn medebroeder uit Goa, keerde Scribani huiswaarts met een belangrijk kleinood: een botje uit de voorarm van Franciscus Xaverius. Via een bevriende geloofsgenoot kwam dit lichaamsdeel in 1659 in het bezit van het Mechelse jezuïetencollege. De jezuïeten stelden het meteen tentoon in hun kapel, die kort daarop overspoeld werd door drommen gelovigen. In 1622 was Xaverius namelijk samen met Ignatius van Loyola officieel heilig verklaard, waarna de faam van zijn wonderen ook in onze streken verspreid was geraakt. Vanaf het moment dat zijn reliek in Mechelen aan het publiek werd getoond, vonden ook daar bijna jaarlijks genezingen plaats op voorspraak van de heilige. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de nieuwe jezuïetenkerk aan Sint-Franciscus Xaverius werd gewijd. Het middelpunt werd uiteraard de relikwie van de heilige, die centraal op het altaar van het hoogkoor stond. Het altaar zelf toont Franciscus Xaverius op zijn doodsbod, geflankeerd door twee geknielde Indiërs die het altaarblad schragen. Via een dubbele trap kunnen de gelovigen het altaar langs

achteren passeren. In het bovendeel van het hoogkoor stijgt de geknielde heilige op naar God de Vader omringd door vier medaillons, die de toen bekende continenten verbeelden.

Doordat de zijbeuken van de kerk hoog opgetrokken waren, bleef er tussen de biechtstoelen en de ramen een ruimte vrij. Die werd opgevuld met tien enorme doeken, vijf aan elke zijde, die enerzijds de missiewerken en anderzijds enkele wonderen van de heilige verbeelden. Het beeldhouwwerk van de communiebank van Hans-Frans Verbruggen verheerlijkt het missiewerk en het geloof, terwijl zijn prachtige preekstoel de verspreiding van het geloof over de vier werelddelen weergeeft. Later werden nog een triptiek over het leven van Franciscus Xaverius en verscheidene schilderijen met wonderlijke daden toegevoegd.

Een opgang met nare gevolgen

In de 17de eeuw en de 18de eeuw namen de verspreiding, de invloed en de rijkdom van de jezuïeten stelselmatig toe. Naarmate zij hun opgang voortzetten, groeide echter ook tegenstand. Omstreeks het midden van de 18de eeuw hadden ze in de hoge kringen in verscheidene Europese staten de reputatie van geldbeluste politieke intriganten. Tezelfdertijd maakten ook de ideeën opgang die zouden leiden tot het antiklerikalisme van de Franse Revolutie.

Enkele handelsgeschillen met de jezuïeten - die in verscheidene kolonies grote landbouwposten uitbaatten - vormden de aanleiding voor openlijke conflicten. Verscheidene staten maakten van deze geschillen en andere voorvallen gebruik om zich van de orde te ontdoen. Kort na elkaar verdreven onder andere Portugal, Frankrijk en Spanje de jezuïeten van hun territorium en legden ze beslag op hun bezittingen. Onder toenemende druk - zowel van overheidswege als van binnen de Kerk zelf -

besliste paus Clemens XIV in 1773 om de 'Sociëteit van Jezus' op te heffen.

Herbestemming brengt soelaas

Op 20 september 1773 werden de gebouwen van de Mechelse jezuïeten gesloten en verzegeld. De dag daarop werden de novicen weggestuurd en kort nadien ook de schoolpaters en de overige religieuzen. In mei 1775 werden de gebouwen ingericht als militair hospitaal, dat als gevolg van de Brabantse Omwenteling in 1790 verlaten werd. In 1792 installeerde de Mechelse Academie een tekenzaal in de oude kapel. Die zou er blijven tot 1811, toen het gebouw werd aangehecht aan de Stadsschouwburg die sinds 1793 was ondergebracht in delen van het oude klooster. De overige vleugels, waaronder het college en het noviciaat, werden tussen 1800 en 1824 afgebroken. De kerk bleef van dit lot gespaard. Onder druk van de Oostenrijkse bewindvoerders brachten de bestuurders van de naburige Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk in 1778 hun parochie over van de oude kerk in de Gerechtstraat naar de leegstaande jezuïetenkerk. Nu ze parochiekerk werd, waren een aantal aanpassingen noodzakelijk, zoals het afwerken van de onvoltooide kerktoren. Dit gebeurde in 1782 met geld van de verkoop van de oude kerk het jaar voordien.

Met de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door de antikerikale Fransen in 1795 veranderde de situatie alweer. In 1798 beslisten de nieuwe machthebbers om de kerk om te vormen tot een 'tempel van de rede'. De 'cultus van de rede' was een nieuw

De Mechelse jezuïeten hadden de toren van hun kerk nooit voltooid. Omdat een parochiekerk over klokken moet beschikken, kreeg de toren in 1782 een bijkomend niveau met een klokkenkamer volgens het hier weergegeven bouwplan.

atheïstisch geloof dat tijdens de Franse Revolutie was ontstaan. Om de verwijzingen naar het christelijk geloof te verwijderen, werden in augustus 1798 de beelden van Franciscus Xaverius en de vier knielende figuren in de geveltop weggebroken. Het kerkinterieur bleef echter grotendeels intact door enkele inventieve ingrepen, die naar verluidt werden bedacht door kunstschilder Willem Herreyns en en door P.F. De Noter. Zij plaatsten het grote 'Schip van Oorlog' uit de Mechelse Ommegang in de kerk, waardoor de altaren en enkele biechtstoelen aan het zicht onttrokken werden. De grote schilderijen onder de vensters werden bekleed met papier en overschilderd met republikeinse leuzen, de zuilen werden behangen met portretten van beroemde 'republikeinen' en de beelden van de biechtstoelen en verscheidene kleinere schilderijen werden weggenomen. Toch kon de openbare verkoop van een gedeelte van het kerkmeubilair als het orgel en de biechtstoelen niet vermeden worden. Gelukkig konden deze later bijna allemaal opnieuw gekocht worden, zodat de kerk momenteel één van de weinige (voormalige) jezuïetenkerken is in Vlaanderen met een vrijwel intact interieuresemble. In 1801 sloot Napoleon Bonaparte een concordaat met paus Pius III waardoor de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst weer mogelijk werd. Op 8 mei 1802 werd de Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk opnieuw gewijd en tot vandaag doet ze dienst als parochiekerk.

De interieurrestauratie

Het voortraject

Van de jaren 1980 tot de jaren 1990 werd het exterieur van deze voormalige jezuïetenkerk gerestaureerd. Begin jaren 1990 vatten de stad Mechelen en de kerkfabriek het

plan op om het interieur te herschilderen. Om inhoudelijke en financiële redenen besliste het stadsbestuur in 1994 om het bouwheerschap over te nemen van de kerkfabriek, zoals wel vaker gebeurt bij complexe restauratiewerken. Op initiatief van de stedelijke dienst Monumentenzorg voerde de firma A.M. Consult een verkennend materiaaltechnisch vooronderzoek uit naar de interieurfwerking van de kerk. Het besluit van dit onderzoek was dat het kerkinterieur in oorsprong monochroom wit was, met uitzondering van de stucplafonds van de zijkapellen. Om diverse redenen leidden het onderzoek rapport, noch de overdracht van het bouwheerschap tot een restauratiedossier. Hierin kwam verandering in 2004 toen het stadsbestuur een nieuwe architect aanstelde, het Brusselse bureau ARTER. Aangezien het vooronderzoek beperkt was gebleven tot de lagere delen van de kerk, kreeg het studie bureau Examino in 2007 de opdracht om het bestaande rapport te vervolledigen en te controleren, en om een proefrestauratie uit te voeren op basis van de resultaten. De conclusies van Examino weken echter af van deze uit het eerste rapport. Waar A.M. Consult sprak van een monotoon witte kalkschildering van het interieur, stelde Examino dat de kerk oorspronkelijk een bichrome kleurstelling van muren en gewelven had. Deze bestond uit warm wit voor de architecturale elementen (zuilen, pilasters, bogen, omljstingen ...) en koud wit voor de invulvlakken. De inbreng van de huidige altaren in het begin van de 18de eeuw werd daarbij gezien als een cruciaal moment in de totstandkoming van het kerkinterieur.

Studiebureau Examino stelde dan ook voor om het kerkschip een sobere bichrome schildering te geven, terwijl in het koor en

De westelijke travee van de zuidelijke zijbeuk na de bichrome proefrestauratie.
©studiebureau Examino.

de zijkapellen marmer, marmerschildering en accenten in bladgoud voor een rijkere uitstraling moeten zorgen. Als proef werd de westelijke travee van de zuidelijke zijbeuk (achteraan rechts) bichroom gerestaureerd.

De interieurrestauratie: het dossier

Op basis van de vooronderzoeken startte ARTER in 2008 met het dossier voor de binnenrestauratie. Op voorstel van het Agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid werd uitgegaan van een gefaseerde aanpak. Het dossier van de restauratie van het schip en de zijbeuken werd in 2010 afgerond en voor een restauratiepremie ingediend. Het dossier van het koor en de zijkapellen volgde in 2011. Vanaf dat ogenblik was het wachten op de toekenning van de restauratiepremie en de eraan gekoppelde toestemming om de

werken aan te besteden en vervolgens aan te vatten; een wachttijd die geregeld kan oplopen tot enkele jaren.

De *'meerjarige subsidiëringsovereenkomst voor de verdere restauratie van het ensemble van de historische kerken in de binnenstad van Mechelen'* die de Stad eind 2011 afsloot met de Vlaamse overheid en de Provincie Antwerpen bracht de binnenrestauratie van de Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk echter in een stroomversnelling. De twee fases voor de restauratie van de binnenschil werden in deze overeenkomst samengevoegd en de restauratiepremie werd onmiddellijk toegekend. In 2012 volgde de aanbesteding van de werken en de toewijzing ervan aan de tijdelijke handelsvereniging Monument Vandekerckhove - Altritempi voor een bedrag van ruim 1.660.000 euro. Op 11 maart 2013 gingen de werken echt van start.

De interieurrestauratie: de werken

Gezien de waarde van de kerkinrichting ging aan de eigenlijke werken een grondige voorbereiding vooraf. In eerste instantie werd de aankleding van de kerk (meubilair, schilderijen, altaren, orgel ...) uitvoerig onderzocht en opgenomen in conditierapporten. Vervolgens werden de kwetsbare onderdelen afgeschermd. De marmeren vloer werd afgedekt en de monumentale schilderijenreeks 'Het leven en de wonderen van Franciscus Xaverius' (tien schilderijen van ongeveer 4,8 bij 3,4 meter), werd ondergebracht in een houten container in het midden van de kerk. Ook het grote meubilair (biechtstoelen, preekstoel, orgel, communiebank, koorgestoelte ...) werd met veel zorg omkast. Verplaatsbaar kleiner meubilair en kunstwerken zijn tijdelijk ondergebracht in het aangrenzende Petruslokaal.

Nadat de aankleding van de kerk in veiligheid was gebracht, kon de opbouw van de stellingen beginnen. Van op de stellingen kunnen muren en gewelven van nabij geïnspecteerd worden, wordt de schade aangeduid en wordt er - in overleg met de architect, de aannemer en de subsidiërende overheden - beslist over de definitieve aanpak.

De huidige restauratiecampagne concentreert zich op de binnenmuren en de gewelven van de kerk. Sterk aangetast pleisterwerk (door scheurvorming, waterinfiltraties en de hieraan gekoppelde zoutproblematiek ...) wordt verwijderd. Waar nodig wordt de drager van baksteen en natuursteen hersteld en behandeld tegen zouten.

Gezien de tegenstrijdige conclusies van de verschillende vooronderzoeken, voorzag het dossier een derde controle van de historische kleurstelling van het kerkinterieur.

Na een derde controle van de historische kleurstelling van het interieur werd uiteindelijk toch gekozen voor een integraal wit kerkschip.

De aanwezigheid van stellingen bood hiertoe ruimere mogelijkheden. Dit onderzoek leerde dat er onvoldoende aanwijzingen waren om de bichrome kleurstelling te staven en leidde tot een definitieve keuze voor een integraal wit kerkschip. Tijdens de werken kwamen nog nieuwe zaken aan het licht, zoals een oudere schildering achter het hoofdaltaar en vergulde inscripties op de laken dragende engeltjes en de bogen boven de zijkapellen. Zij werden zorgvuldig vrijgelegd en gerestaureerd. Voor het koor en de zijkapellen bleven de vooropgestelde restauratieopties behouden. De rijkelijke afwerking met marmer, marmerschilderingen en bladgoud van het koor werd gerestaureerd en waar nodig aangevuld. De stucplafonds van de zijkapellen kregen opnieuw hun

De gerestaureerde blauw-witte kleurstelling van het voor de jezuïeten typerende IHS-monogram in de zuidelijke zijkapel

©Jochen Ketels voor architectenbureau ARTER

oorspronkelijke blauw-witte kleurstelling. De werken beperken zich niet tot de binnenschil; een aantal zaken gaan er logischerwijs mee samen. De eikenhouten kapconstructie wordt met metalen trekkers verstijfd om het scheuren van de gewelven te verhinderen of alleszins te beperken. Om waterinfiltraties te vermijden en het gerestaureerde interieur beter tot zijn recht te laten komen, worden de glasramen hersteld en gereinigd. Het houten meubilair en het beeldhouwwerk worden op aantasting door houtworm gecontroleerd en behandeld. Deze campagne omvat ten slotte ook beperkte werken aan de technische installaties, zoals het vernieuwen van de verlichting en onderhoudswerken aan de verwarming. Begin 2015 zouden de werken klaar moeten zijn. Is daarmee ook de restauratie van de kerk afgerond? Zeker niet! In de komende

jaren volgen er kleinere gespecialiseerde restauratiedossiers voor de monumentale schilderijen, de altaren, de biechtstoelen, de preekstoel, het orgel, de sacristie en de crypte. Ondertussen wordt er ook nagedacht over het meer intensief gebruik van de kerk voor concerten en over de synergie met de aanpalende schouwburg.

*Tekst Van jezuïetenkerk tot parochiekerk: Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Tekst 'De interieurrestauratie': Marc Debatty, dienst Monumentenzorg stad Mechelen*

*Literatuur
Verstrepen, Hugo, Aartsbisschoppelijke archivalia van de St.-Pieter en Paulusparochie en Nekkerspoel te Mechelen (1255-1802), in: Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, jrg. 94 (1990).*

De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek

Hanswijkstraat 65

De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek: een unieke kerk

Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk

Volgens een legende, die weliswaar voor het eerst in de 17de-eeuwse devotieliteratuur opduikt, liep rond 988 een schuit beladen met koopwaar aan de grond op de Hanswijkdries, net buiten Mechelen. De schippers kregen hun boot pas vlot nadat zij een Mariabeeldje aan wal hadden gebracht. Men geloofde daarom dat Maria deze plek als thuishaven had uitgekozen en plaatste het wonderbeeldje in een nabijgelegen kapel.

Geleidelijk aan ontstond er een speciale devotie voor het miraculeuze beeld, waardoor de kapel al snel uitgroeide tot een echt bedevaartsoord. In het midden van de 13de eeuw bereikte deze Mariale devotie haar hoogtepunt. Op vraag van de Mechelse bevolking stemden het Sint-Romboutskapittel en de bisschop van Kamerijk in 1287 in met de omvorming van Hanswijk tot een zelfstandige parochie en met de overdracht van het ontluikende bedevaartsoord aan de dalscholieren van Zoutleeuw.

De dalscholieren

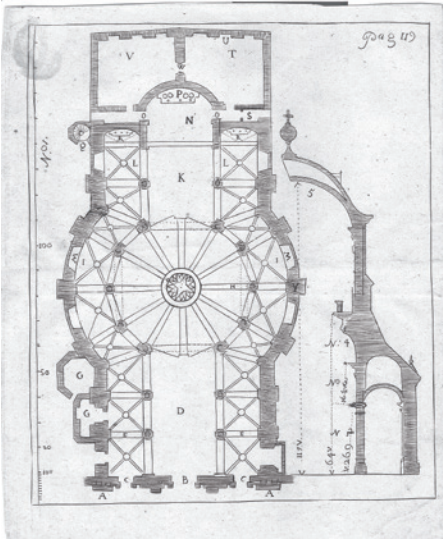
Onder hun bestuur nam de verering nog toe. In het begin van de 14de eeuw was de toeloop van pelgrims zo groot geworden dat er naast de kapel op de Hanswijkdries een nieuwe kerk en een nieuw klooster werden opgetrokken. Dat klooster, nog maar net hersteld van de schade die de ontploffing van het buskruitmagazijn in de Zandpoort

in 1546 had veroorzaakt, werd tijdens de godsdienstoorlogen in 1572 grotendeels in puin geschoten. Uiteindelijk werden zes jaar later de nog resterende delen platgebrand. De dalscholieren zochten daarop hun toevlucht binnen de Mechelse stadsmuren. In 1579 kocht de prior een huis in de Hanswijkstraat, vlakbij de Hanswijkpoort. De heropbouw van de communautiteit verliep aanvankelijk moeizaam. De omslag kwam er met de verkiezing van Nicolaus de Souhay tot prior in 1638.

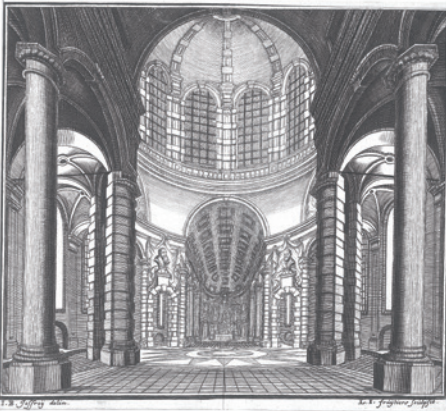
Een nieuwe kerk

De nieuwe prior de Souhay slaagde erin om in de Hanswijkstraat en in de aanpalende waterstraatjes die naar de Dijle liepen, verscheidene panden aan te kopen en een voorlopige kapel te laten bouwen. Het aantal kanunniken nam toe en in 1663 vatte zijn opvolger het plan op om een nieuwe kerk en een nieuw klooster te laten bouwen. De spraakmakende architect-beeldhouwer Lucas Faydherbe (1617-1697), op dat ogenblik onder meer belast met de bouw van de kerk van Leliëndaal aan de Bruul, kreeg de opdracht om de plannen uit te werken. Faydherbe bedacht voor de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk een uitzonderlijk grondplan. Dit bestond uit een combinatie van een centraalbouw met een koepel, sinds het begin van de 17de eeuw erg geliefd voor bedevaartkerken omdat de pelgrims er rond het aanbeden beeld konden lopen, en een traditionele driebeukige 'basilica'.

Aangezien het bouwterrein sterk naar de Dijle afhelde, liet de architect langs de rivier een stevige kademuur optrekken als

Dit grondplan van de Hanswijkkerk, gepubliceerd in 1738, geeft een beeld van het unieke ontwerp van architect-beeldhouwer Lucas Faydherbe, die een centraalbouw combineerde met een klassieke driebeukige kerk.

Omdat Faydherbe een ononderbroken gezicht wenste op het hoogaltaar, zoals te zien is op deze in 1738 gepubliceerde pentekening, verminderde hij het aantal steunpilaren. Dit veroorzaakte echter problemen met de stabiliteit van de koepel.

bescherming tegen het water. Het gevaar voor grondverschuivingen dwong hem ertoe het talud tot op de hoogte van de kademuur uit te graven. In deze bouwput werd een half onderaardse ruimte gemetseld, die wegens het hoogteverschil aan de waterkant uitzag op de Dijle. Zo beschikte de kerk over een crypte en ontstond er op de plek die het koor van de oever scheidde, een ruime, hoge dienstvleugel voor het klooster. Het was van meet af aan duidelijk dat de dalscholieren hun gemeenschap niet met de kosten voor de bouw van de nieuwe kerk wensten op te zadelen. Gezien de immense populariteit van Hanswijk beantwoordden arm en rijk de oproep om bij te dragen, zodat geld, bouwmaterialen en mankracht toestroomden. Op 10 mei 1663 legde Andreas Cruesen, de aartsbisschop van Mechelen, de eerste steen van de kerk. Zeven jaar later was het dak op de achterbouw geplaatst en waren de werken aan de rest van de kerk gevorderd tot aan de kroonlijst. Bij het overlijden van prior Cool in 1676 was de kerk bijna voltooid. Alleen de centrale koepel wachtte nog op verdere afwerking.

Constructieve problemen

Hoewel het bouwproject tot dan toe vrij vlot was verlopen, zag de nieuwe prior zich onmiddellijk na zijn aanstelling geconfronteerd met ernstige stabiliteitsproblemen. De zuidelijke zuil aan de zijde van het koor helde 25 cm over, zodat de constructie van de koepel in het gedrang kwam. Om hieraan te verhelpen liet Faydherbe met behulp van wigen de scheefgezakte zuil rechten, waarna lood in de voegen werd gegoten. Deze ingreep volstond echter niet. Om de zuilenarcade in de rotonde te verstevigen werden acht van de tien rondzuilen per twee met elkaar verbonden door drie ijzeren stangen, die met beugels rond de schachten van de zuilen werden geklonken.

Om deze constructieve ingreep te verbergen, werden de boogopeningen van deze traveeën gedeeltelijk opgevuld met stuc en decoratief beeldhouwwerk. Onderaan ontwierp Faydherbe zijn karakteristieke blokwerkportieken, waarvan de gladde, vooruitspringende delen, het zogenaamde bossage, verwijzen naar de Antwerpse barokarchitectuur. Oorspronkelijk voorzag het koepelontwerp in een tamboer met twee verdiepingen. De stabiliteitsproblemen dwongen de architect er echter toe om zich te beperken tot één hoge lichtbeuk met twaalf rondboogramen. Het blijft voorlopig een open vraag wie uiteindelijk de overwelfing van de koepel afwerkte. Een document dat Faydherbe in 1677 liet opstellen, geeft immers aan dat de prior dit werk mogelijk uitbesteedde aan een andere partij. Hoe het ook zij, op 30 mei 1678 werd de kerk geschikt bevonden voor de eredienst en werden het Heilig Sacrament en het Mariabeeld plechtig ingehaald. Tijdens de afwerkingsfase van de kerk werd ook de bouw van het nieuwe klooster aangevat. Volgens een nu verdwenen chronogram in de voorgevel werd dit gebouw in 1689 voltooid.

De afwerking van de voorgevel

De voorgevel van de kerk bleef lange tijd onafgewerkt. Pas in 1780, drie jaar voor de afschaffing van de dalscholieren door keizer Jozef II, was het onderste gedeelte met parentenstein bekleed. Na de Franse Revolutie herleefde het katholicisme en nam Hanswijk een nieuwe vlucht als bedevaartsoord. De stijgende aandacht voor het nationale cultuurgood leidde bovendien tot een ongekende voltooiingsdrang. In 1854 ontwierp Charles Drossaert de huidige neobarokke geveltop, waarbij hij zich met veel respect beriep op oude gravures die vermoedelijk naar een ontwerp van Lucas Faydherbe werden gemaakt.

Pas in 1854 ontwierp architect Charles Drossaert de tweede geleding van de voorgevel van de Hanswijkkerk. Deze afbeelding toont de toestand voor de voltooiing.

Aanvullend vooronderzoek en proefrestauratie

Verkenkend vooronderzoek

In de loop van de jaren 1990 voerde de firma AM Consult een eerste verkennend kleuronderzoek uit in de kerk. Tijdens dit onderzoek maakte men ter plaatse sonderingen van de afwerkingslagen. Ter hoogte van de koepel bleef dit beperkt tot drie stratigrafieën. Voorts werden er enkele vochtmetingen gedaan en werden er zout-, mortel- en verfanalyses uitgevoerd.

Aanvullend vooronderzoek en proefrestauratie

Als voorbereiding van de huidige interieurrestauratie werd het eerste vooronderzoek aangevuld met bijkomend kleuronderzoek, een onderzoek naar mogelijke schilderingen rond de altaren,

Kleuronderzoek heeft tot doel een overzicht te krijgen van de verschillende afwerkklagen en van de onderlinge samenhang van interieurelementen en hun context. Een schematische voorstelling van de laagopbouw wordt verkregen door het maken van stratigrafieën: in verschillende zones verwijderd de onderzoeker trapsgewijs verlaag na verlaag met een scalpel.
 Samengestelde foto: © Profiel cvba

extra sonderingen ter hoogte van de koepel, een studie naar het glas-in-lood en een uitvoerige proefrestauratie.

Deze studies werden uitgevoerd door Profiel cvba, die Aletta Rambaut bvba aanstelde voor het gespecialiseerde onderzoek van het glas-in-lood. Beiden gingen van start in juni 2009 en leverden ongeveer een jaar later de resultaten af. Architectenbureau K. Beeck bvba verwerkte al deze gegevens tot een restauratiedossier voor het volledige kerkinterieur.

Het kerkinterieur tijdens de 17de en de 18de eeuw

In het 17de-eeuwse kerkinterieur werden de overvloedige lichtinval en het gewaagde grondplan ondersteund door een sober interieur. De hoofdkroonlijst, de kapitelen, de basementen, de sokkels en de vrijstaande zuilen werden in witsteen uitgevoerd. Voor de fries van de hoofdkroonlijst, de geblokte zuilen en de bossages werd baksteen gebruikt. Het geheel werd afgewerkt met een vliedunne kalkbepleistering en vervolgens geschilderd met witte kalkverf, om een homogeen uitzicht te verkrijgen. Toen het hoofdaltaar geplaatst werd, volgde nog een afwerking met lakmoes (lichtblauw). In het hoogkoor en de altaren werden hoogwaardige marmers verwerkt. Hoewel de oorspronkelijke beglazing op enkele fragmenten na verdwenen is, gaat de metalen raamverdeling in de koepel waarschijnlijk wél terug tot de 17de eeuw.

Altaren

Toen de kerk haar voltooiing naderde, werd Lucas Faydherbe gevraagd om een passend hoofdaltaar te ontwerpen. Volgens het in 1675 afgesloten contract moest het uitgevoerd worden in rode, witte en zwarte marmer. Door onenigheid met de dalscholieren werd het contract echter vroegtijdig stopgezet. In 1681 liet de opdrachtgever het al uitgevoerde gedeelte zelfs afbreken. Faydherbes leerling Frans Boeckstuyns nam wellicht de opdracht voor het hoofdaltaar over. Pas op 13 juli 1687 wijdde de deken het altaar en werd de kerk officieel in gebruik genomen.

De koepelreliëfs

De twee koepelreliëfs van Faydherbe sluiten iconografisch aan bij de functie van de kerk als bedevaartsoord voor Onze-Lieve-Vrouw. De reliëfs verwijzen naar de Zeven vreugden en de Zeven smarten van Maria. Zowel 'de Aanbedding van de herders' als 'de Kruisdraging' confronteren de gelovigen met het aardse bestaan van het menselijk leven. Het onderzoek ter plaatse toonde aan dat de 'Aanbedding van de herders' eerder monolithisch is opgebouwd. De onderliggende constructie werd uitgemetseld in baksteen, dun bepleisterd en plaatselijk aangevuld in avenssteen voor het beeldhouwwerk. Voor 'de Kruisdraging' werden in grotere mate andere materialen gebruikt zoals hout en stucwerk.

Het materiaaltechnisch onderzoek heeft aangetoond dat het hoofdaltaar tot aan de kroonlijst voornamelijk uit marmer bestaat.

De grote engelfiguren aan weerszijden van het altaar zijn vervaardigd van avensnessteen. Het gedeelte boven de kroonlijst is uitgevoerd in hout.

© KIK-IRPA Brussel M41006

hernomen door regelmatige schildercampagnes. Doordat het lagere gedeelte van de kerk in 1816 heel grondig werd ontleisterd, troffen de onderzoekers hier nauwelijks sporen aan uit de voorgaande periode. Ter hoogte van de moeilijk bereikbare koepelvensters werd het dikste kalklagenpakket aangetroffen: 26 lagen waarvan 21 kalklagen. Eén laag heeft een zandsteenkleur; de zevende en achtste laag zijn lakmoesverf en de overige lagen zijn vooral afgeleiden van wit tot lichtgrijs en soms lichtroze.

De onderzoekers zochten

in de kerk ook naar mogelijke schaduwchilderingen, die in barokke ensembles vaak belangrijke architectuurelementen beklemtoonden. Er werden fragmenten met zwartschildering aangetroffen in het hoogkoor en achter het hoofdaltaar, die teruggaan tot de oprichting van het hoogaltaar tussen 1681 en 1687. Er werd helaas onvoldoende materiaal gevonden om een totaalbeeld te krijgen.

De kerkvaders

Om de stabiliteit te garanderen klonk Lucas Faydherbe telkens de twee uiterste zuilen in de rotonde aan elkaar. Hij verborg deze ingreep via blokwerkportieken met bustes van de vier Latijnse kerkvaders. Sint-Augustinus en Sint-Ambrosius zijn van de hand van Faydherbe zelf. Sint-Gregorius en Sint-Hiëronymus zijn vermoedelijk het werk van Frans Boeckstuyns.

Het materiaaltechnisch onderzoek gaf aan dat de vier kerkvaders van terracotta vervaardigd waren, met uitzondering van de buste (niet het hoofd) van Sint-Ambrosius, die uit avensnessteen bestaat. Faydherbe paste vaak terracotta toe in zijn oeuvre, zowel voor studieobjecten en schaalmodellen als voor eigenlijk beeldhouwwerk.

Het begin van de 19de eeuw

Tot in het begin van de 19de eeuw werd de witte interieurfwerking van de kerk

Het 19de-eeuwse kerkinterieur

Tot aan het einde van de 19de eeuw vonden er monochrome witcampagnes plaats. Ze werden in 1819, 1824 en 1831 plaatselijk aangevuld met marmerimitaties, vooral op altaren, zuilsokkels, basementen en lijsten. Naar aanleiding van het Hanswijkjubileum werd er in 1838 andermaal een grootschalige witcampagne met kalkverf uitgevoerd. Vanaf 1887 schakelden de uitvoerders over op olieverf. Archivalische bronnen vermelden

De vroeg-20ste-eeuwse marmerimitaties in het hoogkoor op een ongedateerde historische foto en tijdens het vooronderzoek van Profiel cvba (in 2009).

Samengestelde foto: © KIK-IRPA Brussel b19840 en © Profiel cvba

tussen 1870 en 1880 de vervanging van het glas-in-lood met blank en overwegend kleurloos glas door een nieuw glas-in-loodpatroon en glas met lichtgele kleur en blauwe en violette tinten.

Het 20ste-eeuwse kerkinterieur

In 1904 werd de Hanswijkbasiliek versierd met meerdere marmerimitaties. Het hoogkoor kreeg hoogwaardige marmerimitaties van zwart geaderde witte marmer (Carrara) en roodbruine marmer (Rouge Royale), die werden aangevuld met bladgoud op de balusters van de balustrades. Rond 1926 werden de pendentieven van de koepel opgesmukt met gemaroufleerde doeken. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen liet deze niet-vergunde schilderingen kort daarop om

stilistische redenen overschilderen. Het hoogkoor kreeg rond 1936 een sjabloontekening van engelfiguren. Deze opdruk sloot aan bij de behouden marmering in de andere delen van de kerk. Het geheel werd opgeluisterd met een kroonlijst in turkooisblauwe en groene tinten waarop een tekstband werd aangebracht.

De bombardementen op Mechelen van 1 mei 1944 hadden desastreuze gevolgen voor de Hanswijkkerk; vooral de beglazing raakte sterk beschadigd. In de periode tussen 1945-1950 werden sommige glas-in-loodpanelen gereconstrueerd naar het model van 1875 en werden andere raamopeningen gedicht met een noodbeglazing. De huidige beglazing dateert uit deze periode. Het volledige interieur werd omstreeks 1963 in synthetische harsolieverf geschilderd.

De sjabloontekening van witte engelfiguren en druiven- en bloemenranken in het hoogkoor werd aangebracht op een groene ondergrond. Samengestelde foto: © Profiel cvba en © KIK-IRPA Brussel b80623

Restauratieoptie interieur

Omdat de kerk sinds de 17de eeuw geen belangrijke verbouwingen heeft ondergaan, vormt het toenmalige uitzicht, zoals ontworpen door Lucas Faydherbe, het uitgangspunt van de interieurrestauratie. De bestaande ondergronden worden behouden en hersteld. Vervolgens wordt het geheel afgewerkt met een monochrome, witte

kalkverf, gecombineerd met zwartgrijs voor de plinten, voor de inscriptiepaletten in de rotonde en voor de raamomlijstingen ter hoogte van het koor. De koepelreliëfs en de beelden van de kerkvaders in de rotonde worden zacht gereinigd. Het glas-in-lood in de koepel en in de zijbeuken wordt vervangen door nieuw glas-in-lood naar een historisch model uit 17de eeuw.

De gekozen restauratieoptie werd eind 2012 toegepast in één omvangrijke proefrestauratie van de centrale kerktravee en van de toegang tot de crypte.

Restauratiewerken Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek

In het kader van de meerjarige subsidieovereenkomst voor de verdere restauratie van de historische kerken in de Mechelse binnenstad, gingen op 12 november 2013 de werken aan de Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek van start. De restauratiewerken werden opgesplitst in vijf loten, die telkens door gespecialiseerde aannemers uitgevoerd zullen worden.

Lot 1: dringende onderhoudswerken exterieur

We gaven in de kerkhistoriek al aan dat de voltooiing van de voorgevel vele eeuwen op zich liet wachten. Nauwelijks 90 jaar na de afwerking van de façade werd deze sterk beschadigd door de oorlogsbombardementen van mei 1944. De kapel en de doopvont werden platgelegd, de busten van Sint-Pieter en Sint-Paulus boven de zijdeuren kwamen op de voetpaden terecht en de zware middendeur en de zijdeur rechts werden in splinters geslagen. De inslag verbrijzelde de glasramen en veroorzaakte ook in het interieur ernstige schade. Het genadebeeld, dat midden in de kerk stond voor de meimaand, was met een dikke laag stof bedekt, maar bleef ongedeerd. Het herstel van deze oorlogsschade ging in 1951 van start.

In de jaren 1960 en 1980 vonden er al restauratiewerken plaats aan het exterieur van de kerk. In de voorgevel werden de siervazen en het bedekkingslood vernieuwd en gebeurden er heel wat invullingen met nieuwe witte steen. Enkele jaren later losten er desondanks stukken van de kroonlijst. Bovendien waren er vochtsinsijpeling en plantengroei op de voluten en op de horizontale delen van de lijsten. Tijdens de huidige restauratie krijgt de voorgevel een zeer grondig onderhoud. De

In de nacht van 1 op 2 mei 1944 schudde een hevig bombardement de Hanswijkkerk dooreen. De naastgelegen pastorie werd volledig in de as gelegd. © kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk Mechelen

plantengroei werd verwijderd, de voegen zijn hersteld en het geheel werd zacht gereinigd. Plaatselijk werden er enkele stenen vervangen of hersteld.

Tegelijkertijd wordt de bedaking van de klokkentoren aangepakt. Omdat het torenkruis sterk overhelt, werd dit gedemonteerd en wordt het na herstelling teruggeplaatst. De galmborden worden hersteld en aangevuld. Waar nodig wordt duivenwering voorzien. Voorts gebeuren er nog enkele kleinere onderhoudswerken aan het dak van de week- en de rouwkapel.

Lot 2: glas-in-loodramen

De glasramen van de koepel zijn in slechte staat. Bij hevige wind laten ze regen door, met een zware aantasting van de plankenvloeren van de koepelrondgang en

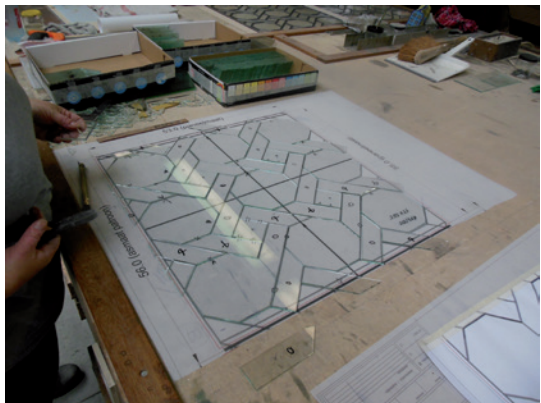
Als gevolg van de vele herstellingen met uiteenlopende steensoorten heeft de voorgevel momenteel een veelkleurig uitzicht. Om het geheel te homogeniseren zullen de verschillende stenen getint worden.

van de pleister onder de ramen tot gevolg. Ook de glasramen van de zijbeuken zijn in slechte staat. Doordat ze geen historische vormgeving hebben, passen ze bovendien niet in het barokke concept van de kerk.

Tijdens het gespecialiseerde vooronderzoek van het glas-in-lood door Aletta Rambaut bvba, werden de ramen uitvoerig bestudeerd om na te gaan wat hun mogelijke, historische vormgeving was. Daartoe analyseerde ze verscheidene archiefbronnen en inventariseerde ze representatieve glasstukken die onder de plankenvloer van de koepel werden teruggevonden. Vervolgens werden de glaskalibers geconfronteerd met modelboeken met patronen uit de 17de eeuw. De teruggevonden glaskalibers

waarvan de vorm intact is of gereconstrueerd kon worden, confronteerde Aletta Rambaut met de patronen in de modelboeken van Le Vieil (1774) (X, XI en XII), Ottin (1886), Ottin (na 1892) en Carot (1886). Geen enkel glasstuk vertoonde een gebogen curve, waardoor de patronen met gebogen lijnen niet in aanmerking kwamen. De overgebleven stukken werden geselecteerd op vorm en werden gebruikt bij de zoektocht naar één of meerdere geschikte patronen. De teruggevonden glaskalibers doen vermoeden dat er twee patronen afwisselend naast elkaar geplaatst waren in de koepel.

Na de plaatsing van de stelling aan de binnen- en de buitenzijde van de koepel werden de glasramen en de raambruggen nauwkeurig opgemeten. Vervolgens werden de twee geselecteerde patronen op ware grootte uitgetekend volgens de opmetingen ter plaatse. Momenteel wordt één van de twee patronen voorbereid in het atelier: het glas wordt uitgesneden aan de hand van een tekening op ware grootte, de glaskalibers worden gelood en gemastikeerd en het geheel wordt per raam gestapeld. Na de restauratie van de raambruggen in situ kan het nieuwe glas-in-lood stapsgewijs in de koepel worden geplaatst.

Het wordt uitgevoerd in helder glas, zoals gebruikelijk in de barok, toen in de kerkenbouw een overvloedige lichtinval vooropgesteld werd. Het groene en lichtgele kathedraalglas dat nu aanwezig is, past eerder in een 19de-eeuwse tijdsgeslacht. De glas-in-loodramen in de voorgevel en boven de zijaltaren, eveneens na oorlogse herstellingen, zijn nog in goede staat en worden ter plaatse hersteld.

LOT 3: centrale verwarming

Momenteel wordt de kerk verwarmd met warme lucht, ingeblazen via roosters in het hoogkoor en in het altaareiland. Door een slechte geleiding bereikt deze warme lucht de kerkgangers niet. Bovendien reikt het huidige altaareiland tot tegen de communiebank en bedekt het zo de waardevolle vloer van het hoogkoor. Tijdens de interieurrestauratie wordt het verwarmingssysteem herzien. Het altaareiland krijgt een nieuwe vormgeving, die het fraaie 19de-eeuwse vloerpatroon in zwarte en witte marmer, respectievelijk noir de Basècle en Carrara, respecteert.

Er is gekozen voor een systeem van convectoren met een beperkte inbouw in de vloer. De leidingen en de convectoren zullen in het hoogkoor en de zijbeuken geplaatst worden en doorlopen tot aan de voorgevel. De vloerconvectoren worden aangevuld met convectoren in opbouw gezien er plaatselijk onvoldoende vloerpakket is om ze in te werken. Plaatselijk worden er tegels gedemonteerd. Bovenin de koepel wordt een tegenverwarming geplaatst om het warmteverlies, dat ontstaat door het schouweffect van de koepel, te beperken.

LOT 4: interieurrestauratie

Tot voor de lopende restauratie bood het interieur van de Hanswijkbasiliek een vrij grauwe aanblik, een gevolg van de jarenlange vervuiling door kaarsenrook.

Ook de 19de-eeuwse vloer in noir de Basècle en carraramarmer zal waar nodig gerestaureerd worden. Het vernieuwde altaareiland staat los van de muren en de kolommen en houdt rekening met het aanwezige vloerpatroon. ©kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk Mechelen

De vele loskomende verf- en pleisterlagen zijn een gevolg van vochtsinsijpeling via het dak en de goten, die pas in de jaren 2007 verholpen werd. Bovendien werd bij de laatste verfcampagne een synthetische verf gebruikt, die niet dampdoorlatend is en qua uitzicht en kleur een vlakke, doodse afwerking geeft.

Ondanks dit minder fraaie voorkomen behield de basiliek haar barokke concept. Dat vormt dan ook het uitgangspunt voor de restauratie. De kerk had in de 17de eeuw een monochroom wit uitzicht, zodat er maximaal gespeeld kon worden met licht en schaduw. Enkel de geschilderde plint en de in zwarte steen uitgevoerde sluitstenen en inscriptiepaletten onder de koepel zorgden voor een zwartgrijze kleurstelling.

Tijdens de werken zullen eerst alle loshangende pleisterlagen, de losse kalklaag en de volledige synthetische afwerklaag verwijderd worden. Vervolgens wordt er op al deze plaatsen herpleisterd met een kalkmortel in twee lagen die aansluit bij de behouden, grotendeels 19de-eeuwse, pleisterlagen. De behouden pleister- en kalklagen worden geplamuurd om een globaal glad aspect te krijgen, dat aansluit bij de omliggende afwerking. Deze werken zijn momenteel in uitvoering ter hoogte van de koepel. Ten slotte wordt het geheel geschilderd met een kalkverf in drie tot vier lagen.

De bas-reliëfs en de voorstellingen van de kerkvaders in de koepel zijn zeer kenmerkend voor de Hanswijkbasiliek. Omdat ze in de 19de eeuw grondig ontleisterd werden, is de originele kleurstelling ervan niet met zekerheid gekend. De oudste afwerklaag die

terugggevonden werd op de bas-reliëfs is terracottakleurig. Het is echter niet zeker dat dit de oorspronkelijke afwerklaag was. Daarom is geopteerd om de bas-reliëfs en de beelden van de kerkvaders enkel te reinigen en conserverend te behandelen, zodat ze zich integreren in de barokke kleurstelling.

Een aantal ruimten krijgt een nieuwe bestemming. De huidige winkel achteraan in de kerk wordt een onthaalpunt voor bedevaarders, kerkgangers en andere bezoekers. Hier wordt een historisch stucplafond weer in zicht gebracht en gerestaureerd.

De huidige rouwkapel wordt ingericht als kaarsenkapel, voorzien van een afzuigstelsel.

De monochroom kalkwitte afwerking met enkele zwartgrijze accenten wordt hersteld bij de interieurrestauratie. ©Focus-In, Lint

De crypte wordt volledig opgeknapt. De onderste zone krijgt een waterwering, de pleister op de wanden wordt hersteld en het geheel wordt herschilderd.

De huidige weekkapel en de crypte worden ingericht als expositieruimte met museale verlichting. Ook in de kerk wordt een volledig nieuwe verlichting voorzien: compacte, eenvormige LED-armaturen op de kroonlijst, met voorzieningen voor licht- en muziekvoorstellingen.

LOT 5: Inbraak- en branddetectie

De volledige inbraak- en branddetectie wordt herzien.

Literatuur

De Greef, Patrick, Lucas Faydherbe 1617-1697: het spoor van Faydherbe in Mechelen, in: Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997/3, p. 36-43.

Rambaut, Aletta, Vooronderzoek glasraaminvullingen uit de Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkkerk te Mechelen, december 2009.

Vandenborre-Lauwers bvba, Mechelen, Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkkerk, bijkomend materiaaltechnisch onderzoek, 2009.

Van den Mooter, Maarten, de Hanswijkbasiliek en het voormalige klooster van de dalscholieren, in: brochure Open Monumentendag Mechelen 2010 - de vier elementen', Mechelen, p. 17-25.

<http://www.kerknet.be>

Tekst 'Restauratiewerken Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek': Elfi Hermans, Architectenbureau K. Beeck bvba

Redactie Stad Mechelen, dienst Monumentenzorg

De Historische Vaartuigen - VVBHV vzw

Auwegemvaart 56

Beschermd varend erfgoed bij de VVBHV vzw

Vlaams Minister-president Geert Bourgeois, bevoegd voor Onroerend Erfgoed, ondertekende in januari 2013 de voorlopige bescherming van enkele schepen die lid zijn van de Vlaamse Vereniging tot Behoud van Historische Vaartuigen vzw. Het gaat onder meer om de rond- en platbodems 'D'n Bruinen', 'Den Oeschaert', 'Ouderhoek' en 'Ziet op u Zelfen'. Deze voorlopige bescherming is een mooie erkenning en een opsteker voor de eigenaars die zoveel jaren met passie hun schip hebben gerestaureerd, onderhouden en vooral behouden!

De plat- en rondbodems zijn typische schepen van het Scheldebekken. Ze werden ingezet als vissersschepen en voor het transport van onder andere mosselen, oesters, turf, biezen en steenkool. De schepen werden ook vaak als jacht gebruikt en zijn typisch voor de Lage Landen. Ze waren aangepast aan de rivierdelta's van de Schelde en de Rijn, en aan de Waddenzee. "Met hun mooie volle vormen en sierlijke lijnenspel, grote zijwaarden en krachtig zeilplan zijn deze plat- en rondbodems bijzonder aantrekkelijke onderdelen van het varend erfgoed", aldus Minister-president Bourgeois. Deze schepen worden beschermd omwille van hun historische en wetenschappelijke waarde, soms ook bijkomend om hun sociaal-culturele of industrieel-archeologische waarde.

De 'Ziet op u Zelfen' behoort tot de boierschuiten.

‘D’n Bruinen’ en ‘Ziet op u Zelfen’

Deze schepen werden origineel als werkschip gebouwd. ‘D’n Bruinen’ was tot 1958 een mosselvisser en vrachtschip. Nadien werd het als vakantiewoning en kajuitjacht gebruikt. De ‘Ziet op u Zelfen’ werd in 1884 als vrachtschip gebouwd. Het is wellicht de oudste en de enige nog varende boeierschuit in de wereld.

‘Ouderhoek’

Het jacht ‘Ouderhoek’ liep in 1914 van stapel van de scheepswerf De Amstel. De buitenzijde van het schip, met overvloedig houtsnijwerk, verwijst naar de oude ‘Statenjachten’, de vaartuigen van de leden van de Staten-Generaal. Ook het interieur van de ‘Ouderhoek’ is uitzonderlijk rijk gedecoreerd.

‘Den Oeschaert’

‘Den Oeschaert’ werd in 1966 als jacht te water gelaten. Het is een voorbeeld van de heropleving van de interesse in het type van plat- en rondbodems na de Tweede Wereldoorlog. Het schip ontleent zijn naam aan ‘den Oeschaert’, een kwelduivel uit de folklore van het Waasland.

Deze schepen waren de afgelopen jaren al meermaals te gast in Mechelen tijdens de deelname van VVBHV vzw aan Open Monumentendag. De eigenaars staan u graag te woord over de geschiedenis, het werken, het varen en alles wat erbij komt kijken om hun schepen te behouden. U wordt verwacht tussen 11u en 18u aan het kanaal Leuven-Dijle ter hoogte van de Mechelse KCCM, Auwegemvaart 56 te Mechelen.

*Dirk Ramakers
voorzitter VVBHV vzw*

Het Memoriaal van het Fort van Walem

Koning Albertstraat 2, Walem

Van 1851 tot 1914 vormde Antwerpen de kern van de Belgische defensie. De stad werd aangeduid als nationaal reduit, waar de regering zich in oorlogstijden zou terugtrekken, en was om die reden omgeven door een dubbele fortengordel. Om te begrijpen waarom net Antwerpen die rol toebedeeld kreeg, moeten we teruggaan naar de begindagen van ons land.

Voorspel

Met de val van Napoleon na de slag bij Waterloo werd op het congres van Wenen in 1814-1815 de Europese kaart hertekend. Het doel was een Europees systeem uit te werken om te verhinderen dat Frankrijk andermaal een groot deel van Europa zou veroveren.

Met het verdrag van 31 mei 1815 werd de voormalige Republiek der Verenigde Nederlanden uitgebreid met de vroegere Oostenrijkse Nederlanden en het voormalige Prinsbisdom Luik. Het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kreeg Willem I als vorst. Deze staat moest niet alleen instaan voor de eigen verdediging, maar was ook verplicht om een hele reeks versterkte steden en vestingen te onderhouden, de 'Wellingtonbarrière', die een eventuele Franse inval moest verhinderen.

Belgische onafhankelijkheid

De Belgische omwenteling in 1830 verbrak het evenwicht dat in Wenen bereikt was. Een nieuw verdrag drong zich op. Frankrijk, dat opnieuw meesprak in de Europese politiek, wou niet weten van een herstel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het enige alternatief bleek de erkenning van de afgescheiden provincies in een nieuwe, neutrale staat België, die een barrière moest

vormen tegen Frankrijk. Tegelijkertijd werd het vestingverdrag afgesloten waarin de Belgische vorst, Leopold I, de verplichting opgelegd kreeg om zowat alle bestaande vestingen in goede staat te houden.

Antwerpen, van 'verschanst kamp' tot Nationaal Reduit

De verdedigingsconcepten van België na 1831 gingen uit van de veronderstelling dat de vijf garanderende mogendheden te hulp zouden komen ingeval de Belgische neutraliteit werd geschonden. Politici en militaire bevelhebbers waren er aanvankelijk van overtuigd dat de Wellingtonbarrière voldoende defensieve garanties bood in afwachting van die hulp. In 1851 achtten de Belgische bewindvoerders een verdediging van het volledige Belgische grondgebied niet langer realistisch. Daarom werd een nieuw defensief concept ontwikkeld dat zich toespitste op één verschanst kamp te Antwerpen als laatste wijkplaats voor het leger, en op vier verdedigingslijnes, die in feite een afgezwakte vorm waren van de Wellingtonbarrière. Het nieuwe concept omvatte verder een vermindering van de vele bestaande versterkingen en de bouw van nieuwe forten. Die zouden samen met de bestaande forten, de oude Spaanse

omwalling en enkele overstromingsbekkens de verdediging van Antwerpen garanderen. Dit concept stuitte op hevig protest van de Antwerpenaren, die vreesden dat de spectaculair groeiende stad omkneld zou worden door haar verdedigingsgordel. Het eerste concept werd in 1859 aangepast en vervolgens uitgevoerd. De voornaamste wijziging was de sloop van de Spaanse omwalling rond de stad, die wel behouden bleef als Nationaal Reduit of laatste wijkplaats. In de plaats daarvan werd op ruime afstand van de binnenstad de Grote Omwalling aangelegd, een gordel van acht nieuwe, bakstenen forten. Deze versterkingen werden volgens een vooruitstrevend polygonaal systeem ontworpen door een jonge genieofficier, kapitein Brialmont (1821-1903), wiens naam onlosmakelijk verbonden is met de fortengordel. Overstromingsgebieden en de Schelde vervolledigden de verdediging van dit Nationaal Reduit.

Aanpassingen na 1870, bouw van het fort van Walem

Tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870, enkele jaren na de voltooiing van de Grote Omwalling, bleek dat de moderne artillerie zo'n groot bereik had dat de forten de veiligheid van Antwerpen niet konden garanderen. In 1878 besliste de legerleiding om op ongeveer 16 kilometer van de stadsagglomeratie, ter hoogte van de waterbarrière Rupel-Nete, een bijkomende verdediging uit te bouwen: de hoofdweerstandstelling of buitenlinie. De financiële middelen ontbraken echter om meteen met de bouw te beginnen. Wel werd in datzelfde jaar de bouw van twee bakstenen bruggenhoofdforthen aangevat: het fort van Walem (1878-1892) en het fort van Lier (1878-1883). Het fort van Rupelmonde, later Steendorp genoemd, werd vanaf 1882 opgetrokken (1882-1892).

De polygonale opbouw van het fort van Walem is duidelijk af te lezen van deze recente luchtfoto. Links onderaan de toegangsbrug.

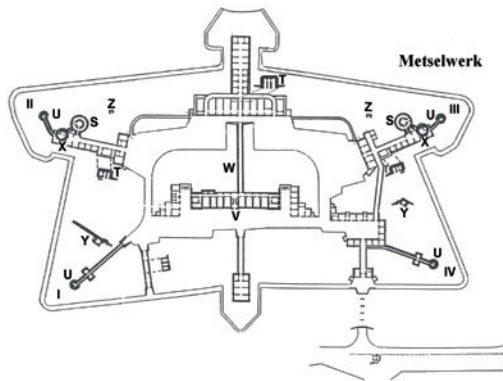
Verdere ontwikkelingen

Na de bouw van enkele bijkomende forten en schansen werd in 1906 besloten tot de verdere uitbouw van de buitenlinie, opgevat als een combinatie van nieuwe forten en schansen en de aanpassing van de bestaande bakstenen forten. Die moesten versterkt worden door de technische vooruitgang van de artillerie, die onder andere gebruik maakte van de nieuwe springstof TNT. Zo werden de gewelven versterkt met ongewapend beton, werd het remisegeschut in een betonnen holtraverse ondergebracht en werd een klein aantal pantserkoepels toegevoegd. Ook het pas in 1892 voltooide fort van Walem onderging een dergelijke modernisering, die jammer genoeg niet volledig voltooid was bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

De Eerste Wereldoorlog

Na de inname van de linie rond Luik richtten de Duitsers op 4 september 1914 voor het eerst geschut op de as Walem-Breendonk. Eind september richtte de zware Duitse artillerie zich in alle hevigheid op het gebied tussen de forten van Walem en Lier met de bedoeling Antwerpen te veroveren. De met ongewapend beton versterkte bakstenen forten en zelfs het moderne betonnen fort van Sint-Katelijne-Waver waren niet opgewassen tegen de tot 1000 kg zware Duitse granaten: ze vielen één na één.

Op 30 september om 13.30u werd het fort van Walem getroffen in de hoofdcanonnière. Door de inslag van een 305 mm granaat ontplofte het kruitmagazijn, waarbij het fort zeer zwaar beschadigd werd en zeventig soldaten omkwamen. Na een verbeten, ongelijke strijd moest fort Walem op 2 oktober capituleren. Het front verplaatste zich verder richting Schelde. Met de val

Dit grondplan van de toestand in 1914 geeft een goed overzicht van de gebouwde structuren van het fort.

van fort Broechem op 6 oktober werd het behoud van Antwerpen onmogelijk en op 10 oktober trok het leger zich terug achter de IJzer, het begin van een vier jaar lange loopgravenoorlog.

Het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog

Het Interbellum betekende het einde van de vestingbouw. Zoals de overige forten en schansen van de rechteroever werd ook het fort van Walem aangepast als infanteriesteunpunt. Het complex werd gedeeltelijk hersteld - de door inslagen vernielde delen bleven als ruïne behouden - en onderging kleine aanpassingen. Omdat aangenomen wordt dat er nog verscheidene gesneuvelde soldaten van de ontploffing van 29 september 1914 rusten onder de ingestorte delen van het fort, wordt het door de militaire overheid beschouwd als een necropool. Op 5 oktober 1930 werd een 16 meter hoog gedenkteken voor de slachtoffers van 1914 ingehuldigd, een ontwerp van de Brusselse architect Joseph Diongre, die enkele jaren later het Flageygebouw in Elsene zou uitdenken.

Het gedenkteken voor de slachtoffers van 1914, van blauw gewapend beton, wordt bekroond door een kruis dat aan vier zijden gedragen wordt door reusachtige zwaarden. Dit ontwerp van de Brusselse bouwmeester Joseph Diongre vertoont gelijkenissen met de eerste IJzertoren van 1928-1930, een ontwerp van R. en F. Van Averbek.

Enige tijd voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden in het fort enkele miljoenen gasmaskers gedeponneerd voor de burgerbevolking, waarvan naar schatting nog enkele honderdduizenden exemplaren aanwezig zijn. Het fort nam geen deel aan de gevechten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Naoorlogse periode

Na de Tweede Wereldoorlog werd het fort als vestingwerk opgegeven. In 1953 werd het overgedragen aan de civiele bescherming, die er in 1964 haar nationale alarmcentrale onderbracht. Na het vertrek van deze instantie herbergde het fort eind

jaren 1980 korte tijd asielzoekers. Het werd in 1998 beschermd als monument maar heeft al verscheidene keren te lijden gehad onder brandstichtingen, onder meer in juni 2006 toen nagenoeg het volledige officierengebouw in vlammen opging. Sinds 2009 is Natuurpunt vzw eigenaar van het fort en neemt er het dagelijks beheer van waar. Het fort wordt als natuurgebied beheerd en vormt onder andere een geliefkoosde habitat van vleermuizen, die in de donkere gangen van de caponnières overwinteren.

Michel Leriche

Walem 1914-1918 - Een klein dorp in 'den grooten oorlog'

Permanent Memoriaal en tijdelijke tentoonstelling 1914

Natuurpunt en Heemkundige Kring

Dr. Croquet Walem

Toegankelijk op 13, 14, 20 en 21 september 2014

Honderd jaar geleden maakte het fort van Walem deel uit van de verdedigingsgordel rond de vesting Antwerpen. Zo kwam het eind september 1914 mee in het brandpunt van de oorlog te liggen. Het fort werd belegerd door de Duitse troepen en er werd verbeten gevochten. Maar na enkele dagen brak de verdediging. Het fort viel in handen van de vijand en de Belgen moesten zich terugtrekken achter de Nete. Na de val van Antwerpen liet de oorlog de streek verwoest achter. In de jaren die volgden werden de doden opgegraven, indien mogelijk geïdentificeerd en vervolgens overgebracht naar de begraafplaatsen van de gemeentes van waar ze afkomstig waren. Als blijvend merkpunt in het landschap werd er in de jaren 1930 op het fort van Walem een herdenkingsmonument opgericht, een ontwerp van architect Joseph Diongre.

Tijdens de koude oorlog had de civiele bescherming er haar hoofdkwartier. Toen die verhuisde, kreeg de natuur vrij spel in het microklimaat binnen de hoge, aarden omwalling. Vleermuizen vonden een schuilplaats in de lange, donkere gangen. Enkele jaren geleden werd Natuurpunt eigenaar van het fort. Deze vzw zorgt dat de natuur zijn toevluchtplaats hier behoudt, maar streeft er ook naar om het erfgoed van de site een plaats te geven.

De Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem wil de geschiedenis van het fort en de verhalen van 1914 in de herinnering houden. In samenspraak met Natuurpunt werd één van de oude lokalen in het fort ingericht als een uniek, permanent memoriaal. De soldaten die op het fort van Walem of in de onmiddellijke omgeving gesneuveld zijn, krijgen hier een naam en een gezicht.

In andere lokalen zorgt de kring voor een tentoonstelling rond de Eerste Wereldoorlog en rond de belegering van het fort. Alles wordt er geduid in zijn historische context en ook de impact op het dorp zelf wordt belicht.

Op vele plaatsen is het fort een ruïne en is het gevaarlijk om te betreden. Daarom is het tijdens de weekends van de openstelling (13, 14, 20 en 21 september) slechts beperkt toegankelijk: de bezoekers kunnen terecht in een aantal lokalen en op enkele opengestelde paden. De nadruk ligt op de tentoonstelling en op het memoriaal.

Tom Van Buggenhout

Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem

De Onze-Lieve-Vrouw van Bijstandkerk en kerkhof

Koning Albertstraat 58 - Walem

Tijdens haar lange bestaan beleefde de kerk van Walem heel wat woelige momenten. Elke vernieling werd echter - net als bij het dorp zelf - gevolgd door een periode van heropbouw.

Een eeuwenoude toren

De eerste kerk van Walem werd volgens archivalia ingewijd op 20 augustus 1203 door Jean de Béthune, bisschop van Kamerijk. Enkele historici menen dat de huidige toren ondanks veelvuldige aanpassingen uit deze periode dateert. Anderen situeren de vierkante westertoren in de 14de eeuw. De kerk zelf telde volgens archeologische opgravingen in 1956 oorspronkelijk drie beuken, die later werden omgevormd tot één brede beuk.

De moeilijke 16de eeuw

Dankzij de gunstige ligging aan land- en waterwegen nabij Mechelen en de bloei van de lakennijverheid groeide Walem in de 13de-14de eeuw uit tot een nederzetting van aanzien, met een hoogtepunt in de eerste helft van de 15de eeuw. Deze situatie wijzigde drastisch in de 16de eeuw. Onder andere door de strategische ligging van het dorp werd het tijdens de toenmalige godsdienstoorlogen tussen rooms-katholieken en protestanten meermaals geteisterd.

In 1542 werd de kerk deels vernield en in brand gestoken tijdens de Brabantse veldtocht (1542-1543) van Maarten van Rossum, legerleider van het hertogdom Gelre in het Nederlands-Duitse grensgebied rond Nijmegen. Hoewel van Rossum er tijdens deze tocht niet in slaagde om grote

*Houtsnede van de legerleider Maarten van Rossum (1478-1555) uit circa 1542.
©rijksmuseum.nl*

steden als Antwerpen, Lier en Leuven in te nemen, brandde hij op zijn beruchte, nietsontziende manier de plattelandsdorpen in de omgeving plat.

De kerk kon al in 1546 opnieuw gewijd worden, maar had in 1566 te lijden onder de Beeldenstorm, de vernieling van de heiligenbeelden en andere kunstwerken

in heel wat rooms-katholieke kerken onder invloed van het opkomende protestantisme. Kort daarop brak de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) uit, de opstand die er uiteindelijk toe leidde dat de overwegend protestantse Noordelijke Nederlanden zich afscheurden van de rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden, die onder Spaans gezag bleven. Gedurende deze periode werd de kerk tot tweemaal toe getroffen: in 1576 werd ze vernield tijdens gevechten tussen Spaanse en protestantse troepen, in 1580 door protestantse geuzen uit Mechelen.

Een late heropbouw in 1617-1620

Hoewel Mechelen al sinds 1585 opnieuw onder Spaans gezag was gebracht, volgde de aanbesteding voor het herstel van de kerk van Walem pas in april 1617. Volgens documenten uit het kerkarchief werden de werken op 13 april 1617 toegewezen aan Joos Lem, timmerman uit Rumst. Voor 4250 gulden beloofde hij de beuk, de twee kruiskoren en de beide zijbeuken van de

'geruineerde kercke die over lange jaeren heeft affgebrant gelegen ... loffelyck op te maecken'. De vermelding van de zijbeuken is te vaag om de stelling te bevestigen van auteur T. Coremans, die in 1912 beweerde dat de zijbeuken al in de 14de-15de eeuw toegevoegd werden en niet tijdens de heropbouw in 1617-1620, zoals andere auteurs beweren.

Joos Lem ging meteen aan de slag. Nauwelijks een week na zijn aanstelling had hij al voor meer dan 1000 gulden bouwmaterialen verzameld op het kerkhof. Tijdens de werken liet hij nog meer materiaal aanvoeren, waaronder verscheidene eikenbomen en 84.500 groene Franse leien. Lem zou de voltooiing van de kerk echter niet meemaken: hij overleed rond december

Op deze prent uit 1857 van de Mechelse tekenaar August Van den Eynde zien we dat alleszins vanaf 1617 de middenbeuk en de zijbeuken onder één groot zadeldak gevat waren.

1618. Betalingen aan zijn vader Lieven en aan allerlei ambachtslui uit de omgeving kort nadien tonen aan dat er toch voortgewerkt werd. Op 28 maart 1619 ontvingen de timmerlui een traktaatje omdat de kerk 'volledig opgemaakt' was.

Nu kon er aan de interieurafwerking gedacht worden. In juni 1619 werden vloertegels geleverd en in februari 1620 werden 4000 stenen voor het hoogaltaar in de kerk gestapeld. Dit hoogaltaar werd opgetrokken tegen de achterwand van de kerk: de heropbouw van het koor zou nog erg lang op zich laten wachten. De heropbouw van de kerk had veel geveerd van de kleine, arme kerkgemeenschap. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw zouden er opnieuw grote werken plaatsvinden.

Werken aan het interieur en de toren in de 18de eeuw

Onder het bewind van pastoor Hulin (1723-1757) werd gestart met een omvangrijke verfraaiing van het interieur. In 1740 bestelde hij bij Pierre Delaive uit Gembloux een nieuw hoofdaltaar en in 1748 werd een nieuw zijaltaar opgericht in de noordelijke kruisbeuk.

Dat jaar liet hij op advies van twee experts ook de trek balken van de dakconstructies in de midden- en zijbeuken versterken. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om de sinds 1617 zichtbare dakconstructies - die volgens hem de kerk het uitzicht gaven van een schuur - te bedekken. De midden- en zijbeuken kregen vlakke plafonds met eigentijds stucwerk.

Zijn initiatief werd voortgezet door zijn opvolger De Haen, pastoor van 1763 tot 1813. In 1780 vonden er herstellingswerken plaats aan de toren. Misschien kwamen toen de spaarvelden met een schouderboogvormige belijning rond de galmgaten van de toren tot stand. In 1785 en 1786 kwamen er een nieuwe communiebank en een preekstoel. De Walemse architect en timmerman P.F. De Noter de Oudere (1747-1830), leraar aan de Mechelse academie, verzorgde het schrijnwerk, de bekende Mechelaar Jan-Frans Van Geel (1756 - 1830) verzorgde het beeldhouwwerk.

Deze foto van het kerkinterieur uit de periode 1890-1910 toont de 18de-eeuwse stucplafonds en de toen nog rijke verzameling kerkmeeubilair.

Bij de heroprichting van het koor in 1833 werd zoveel mogelijk bespaard op de materiaalkosten. De natuurstenen restanten van het oude koor werden hergebruikt en aangevuld met baksteenmetselwerk, zoals te zien is op deze foto van circa 1890-1910.

De heropbouw van het koor in 1833

De relatieve heropbloei van Walem tijdens de 18de eeuw zette zich ook door na de eeuwwende, wat leidde tot een gestage bevolkingsgroei. In 1832 richtten het kerk- en gemeentebestuur een gezamenlijke brief aan de koning van de pas gevormde Belgische staat. Daarin gaven ze te kennen dat de bevolking van Walem zo sterk toegenomen was, volgens hun telling tot 1081 inwoners, dat de kerk vooral op zon- en feestdagen te klein was voor de toestromende gelovigen.

De plaatselijke besturen meenden dat het gebouw vergroot kon worden door het in 1542 vernielde koor te herbouwen volgens de oude afmetingen: de ruïne was nog aanwezig achteraan de kerk. Door het hergebruik van de fundamenten kon er bovendien bespaard worden op de bouwkosten. Om hun vraag kracht bij te zetten hadden het kerk- en gemeentebestuur zelfs al een plan en een bestek voor de heropbouw opgesteld. Nadat Stoop, leraar bouwkunde aan de Antwerpse academie, het ingediende dossier had

goedgekeurd, kreeg het plaatselijk bestuur in 1833 toestemming om de deels gesubsidieerde werken uit te voeren.

De vergroting van de zuidelijke kruisbeuk in 1869

In 1869 maakte de slechte toestand van de buitengevels van de zuidelijke kruisbeuk een ingreep noodzakelijk. Nadat provinciaal architect Joseph Schadde (1818-1894) de zaak had onderzocht, besloot hij om de bouwvallige gevels volledig af te breken en de zuidelijke kruisbeuk met een viertal meter te verlengen.

Het onderzoek van kanunnik Van Caster en Philippe Van Boxmeer in 1891

In 1891 onderzochten de uit Mechelen afkomstige kanunnik en geschiedkundige Willem Van Caster en architect Philippe Van Boxmeer de kerk. Zij kwamen tot de conclusie dat er van het oorspronkelijke gebouw bijna niets meer te ontwaren was, onder meer omdat ze er beiden - vermoedelijk ten onrechte - van uitgingen

dat de zijbeuken pas in 1617 waren toegevoegd. Gebaseerd op hun bevindingen en in lijn met de toenmalige neogotische ideeën werkte Van Boxmeer enkele plannen uit die een idee moesten geven van het 'oorspronkelijke' gebouw. Zo herleidde de architect de kerk tot de middenbeuk, die daardoor dezelfde breedte kreeg als het koor, en voorzag hij alle gevels van identieke spitsboogvensters. Van Boxmeers tekeningen werden vermoedelijk opgesteld vanuit geschiedkundig oogpunt en niet naar aanleiding van concrete bouwplannen; die lieten nog een 15-tal jaar op zich wachten.

Op de plannen van architect Philippe Van Boxmeer uit 1891 werd de kerk herleid tot een enkele beuk, die de breedte had van de uitbouwen aan weerszijden van de toren. Hierdoor ogen de kruisbeuken op zijn voorgeveltekening erg massaal.

De vernieuwing van de kerk in neogotische stijl in 1911-1912

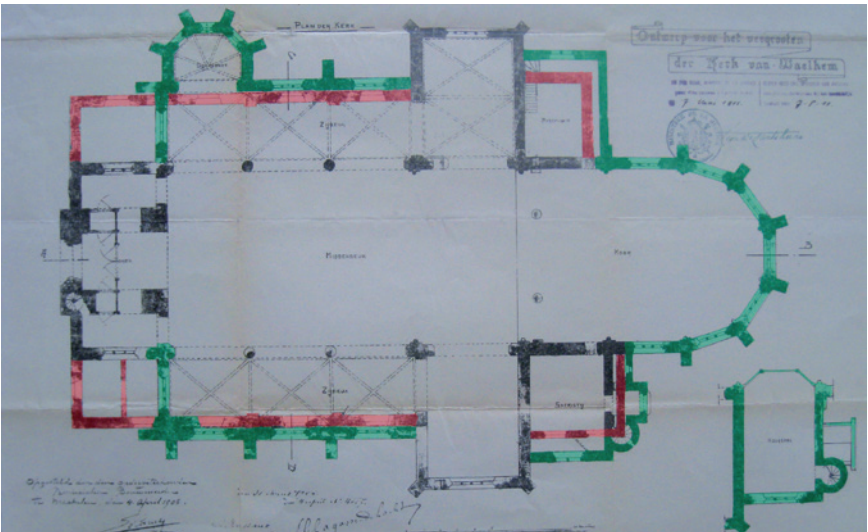
De 19de-eeuwse kerkuitbreidingen lieten toe om meer gelovigen op te vangen, maar ze versterkten ook het al heterogene uitzicht van het gebouw. Gelet op het belang dat er toen in monumentenkringen werd gehecht aan 'stijlzuiverheid' is de negatieve inschatting van het gebouw door twee leden van de Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg in 1905 dan ook niet onverwacht. In hun waardeoordeel omschreven zij de kerk als een 'gebouw zonder kunstwaarde, meermalen hersteld en bij gedeelten herbouwd'. Alleen de toren achtten zij waardevol genoeg voor een bescherming als monument; iets wat uiteindelijk pas in 1985 zou gebeuren. In datzelfde jaar 1905 werkte provinciaal architect Edward Careels (1857-1933) de plannen uit voor een grootse 'vernieuwing' van de kerk. Die werd opgevat als een bijna volledige afbraak - alleen de toren, de kruisbeuken en de arcaden van de middenbeuk bleven behouden - en heropbouw. De nieuwe delen werden op bijna dezelfde plek heropgericht, maar dan in een meer homogene, neogotische stijl. Net als bij Van Boxmeer lag dus ook hier 'stijlzuiverheid' aan de basis van het ontwerp. Toch vertonen de plannen van beide architecten enkele verschillen.

Careels hield vast aan de zijbeuken, die wel radicaal van uitzicht wijzigden. Ze werden even hoog als de kruisbeuken en werden aan de voorzijde ingekort, zodat de toren vrijer kwam te staan. In tegenstelling tot Van Boxmeer voorzag hij ook enkele uitbreidingen: tegen de noordelijke kruisbeuk verrees een afzonderlijke doopkapel en bovenop de sacristie ontwierp hij een hoogzaal met een rond traptorentje.

Deze foto uit 1911 toont hoe bij de toenmalige neogotische 'vernieuwing' van de kerk alleen de toren, de kruisbeuken en de arcaden van de middenbeuk behouden bleven.

©Daems, S. e.a. ... Van Waelhem tot Walem ..., p. 13

Het grondplan van de kerk van Walem door provinciaal architect Edward Careels in 1905 met aanduiding van de behouden (zwart), afgebroken (rood) en nieuwe (groen) delen.

©ARA, PAA, kaarten en plannen, nr. 3166.

Stilistisch liepen de ideeën van de beide architecten wel gelijk. Ook Careels werkte alle nieuwe delen uit in neogotische stijl, met onder meer het consequent gebruik van spitsboogvensters. Het bekleden van de nieuwe gevels met witte natuursteen afkomstig van de afbraakwerken of uit de groeven van Montauban en Euville, versterkte het homogene uitzicht van de kerk.

Hoewel Careels zijn plannen al in 1905 voltooidde, vingen de werken pas aan na de goedkeuring door de verantwoordelijke minister in mei 1911. De werken verliepen voorspoedig en al snel kon men denken aan de afwerking van het interieur, dat eveneens in een neogotische stijl werd opgevat. Hoewel het oude meubilair nauwelijks aansloot bij het neogotische concept, kreeg het grootste gedeelte ervan - vermoedelijk om financiële redenen - een plaats in de vernieuwde kerk. Een uitzondering hierop vormde het nieuwe hoogaltaar, een persoonlijke gift van baron Coppens d'Eeckebrugge. Op 7 juli 1912 wijdde kardinaal Mercier de volledig vernieuwde kerk, die kort daarop opnieuw gehavend werd.

De Wereldoorlogen

De zware beschietingen op het Fort van Walem bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog hadden ook gevolgen voor de nabijgelegen kerk. Op 28 september 1914 ontplofte een zware Duitse granaat in de middenbeuk, waardoor het gewelf van de middenbeuk en van de rechterkruisbeuk gedeeltelijk instortten. De herstellingen werden in 1921 aangevat, onder meer met fondsen afkomstig van de rechtbank van oorlogsschade. Ook bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de kerk beschadigd, ditmaal door de inslag van een dertigtal kleine granaten. Hoewel deze schade al in 1941 hersteld werd, zou de kerk toch niet lang ongeschonden blijven.

De grote kerkbrand van 1952

Op 2 juli 1952 brak er 's avonds een hevig onweer uit boven de streek van Mechelen. Een blikseminslag herleidde de kerk van Walem tot een vuurzee, gevoed door de houten dakconstructies van het schip en van de toren. Alleen de toren en de buitenmuren van de kerk bleven behouden. De daken en het volledige meubilair - met uitzondering van dat van de sacristie - gingen verloren. Al op 6 juli werd in opdracht van het aartsbisdom een schadeverslag opgesteld door architect Jozef Willems uit Hove, die ook nadien het dossier zou opvolgen.

Op deze foto uit 1968 is te zien hoe in 1911-1912 de kruisbeuken aan de straatzijde met één travee ingekort werden en ze dezelfde kroonlijsthoogte kregen als de kruisbeuken.
©KIK-IRPA, foto m41915

De buitenmuren van het koor na de brand van juli 1952.

De vloer is nog bezaaid met de restanten van de dakconstructie; achteraan de restanten van het hoogaltaar.

De heropbouw tussen 1952 en 1957

Al snel werd duidelijk dat de kerk van Walem heropgebouwd zou worden. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Muizen, waar de in 1944 vernielde Sint-Lambertuskerk werd vervangen door een nieuwe, moderne kerk. Het heropbouw dossier verliep van bij de aanvang moeizaam, in eerste instantie door problemen met de verzekeringsfirma. Vervolgens moest de architect het dossier, dat hij in januari 1953 had uitgetekend, meermaals herwerken, met name op vraag van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML). Op aansturen van commissielid en Mechels architect Jan Lauwers werd onder andere geopteerd voor het behoud van de zijbeuken, waarvan ook de gewelven de brand doorstaan hadden. Jan Lauwers maakte persoonlijk het schetsontwerp voor de torenspits, waarbij hij teruggreep naar de situatie van vóór 1911. Pas in januari 1955, na een jaar van aanpassingen, gaf de KCML haar definitieve goedkeuring. Het uiteindelijke ontwerp hernam goeddeels de kerk zoals ze in 1911 door toedoen van architect Careels tot stand was gekomen; alleen de hoogzaal boven de sacristie werd weggelaten. Onder andere omwille van de brandveiligheid werden de nieuwe daken uitgevoerd in gewapend beton, dat door de dakbedekking in leien aan het zicht werd onttrokken. Het nieuwe dak was wel lager dan het vorige, waardoor in de achtergevel

van de toren de aflijning van het oude dak zichtbaar werd.

In september 1955 werden de werken toegewezen aan de firma Vandekerckhove uit Ingelmunster voor een bedrag van bijna vijf miljoen Belgische frank. Het bevel van aanvang volgde op 12 maart 1956. Maar ook tijdens de uitvoering bleven er problemen opduiken. Zo bleek dat de toren 28 cm overhelde, waardoor die mogelijk het gewicht van de nieuwe dakconstructie in gewapend beton niet kon dragen. Na een hoogoplopende discussie tussen alle betrokkenen werd geopteerd voor een lichtere, metalen torenconstructie. Door al deze vertragingen kon de kerk pas opgeleverd worden op 10 december 1957, ruim vijf jaar na de brandramp.

Restauratiewerken 2011-2017

Meer dan 50 jaar nadat de kerk uit de as herrees, bleek dat bepaalde delen aan herstelling toe waren. In 2011-2012 werden al werken uitgevoerd aan de beschermde kerktoeren en aan het schip en het koor. De toren werd het grondigst aangepakt: de gevels werden volledig nagekeken, de loszittende stenen werden verwijderd en het voegwerk werd hersteld. De toren kreeg een volledig nieuwe dakbekleding in natuurleien, met ladderhaken. De torenspits - een kruis,

de torenspits vóór en na de restauratie in 2011-2012.

een bol en een haan - werd afgenomen en na herstelling herplaatst.

Ook de overige kerkdaken werden gecontroleerd: waar nodig werden leien vervangen en ladderhaken geplaatst. De volledige dakgoot werd gereinigd en indien nodig hersteld, waarna het houtwerk werd geschilderd. Momenteel maakt de dienst Monumentenzorg van de stad Mechelen een dossier op voor de restauratie van de glas-in-loodramen van de kerk. Op verschillende plaatsen hebben de natuurstenen monelen schade geleden door roestvorming op de metalen glasroeden. De restauratiewerken zullen vermoedelijk in 2016-2017 worden uitgevoerd.

De glas-in-loodramen zullen ter plaatse worden hersteld of waar nodig worden uitgenomen en naar het atelier overgebracht voor herstelling. Het herstel van de

natuursteen zal bestaan uit het plaatsen van nieuwe natuursteen, het inlijmen van nieuwe stukken natuursteen en/of het herstel met restauratiemortel. De metalen raamburgen worden ontroest en geschilderd en/of vervangen door nieuwe exemplaren uit messing.

*Tekst geschiedenis: Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Tekst 'Restauratiewerken 2011-2017': Eveline De haes, dienst Monumentenzorg stad Mechelen*

*Literatuur:
Coremans, T., Bijdrage tot de geschiedenis van Waelhem, Mechelen, [1912].
Goetstouwers A., Geschiedenis der Vrijheid Walem, Sint-Katelijne-Waver - Mechelen, 1979.
Daems, S., Marivoet, W., Van Buggenhout, J. en Verreth, K., Van Waelhem tot Walem. Historiek van een kleine gemeente met een groot verleden, Walem, 2005.
Van Caster G., Waelhem, in: Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, II, 1891, p. 231-248.*

De natuurstenen monelen van heel wat glas-in-loodramen vertonen zowel aan de buitenzijde (links) als aan de binnenzijde (rechts) ernstige beschadigingen.

Walem 1914-1918 - Een klein dorp in 'den grooten oorlog' 'Kruisweg van angst en dood - Herdenking terechtstelling'

Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem

Toegankelijk op 13, 14, 20 en 21 september 2014

Walem 1914. Net als in alle andere Belgische gemeenten zijn veel jonge mannen onder de wapens geroepen. Het dorp zelf ligt echter net binnen de buitenste fortengordel rond Antwerpen en in september komt het mee in het oog van de storm te liggen: troepen trekken door het dorp op weg van en naar het front dat over en weer schuift.

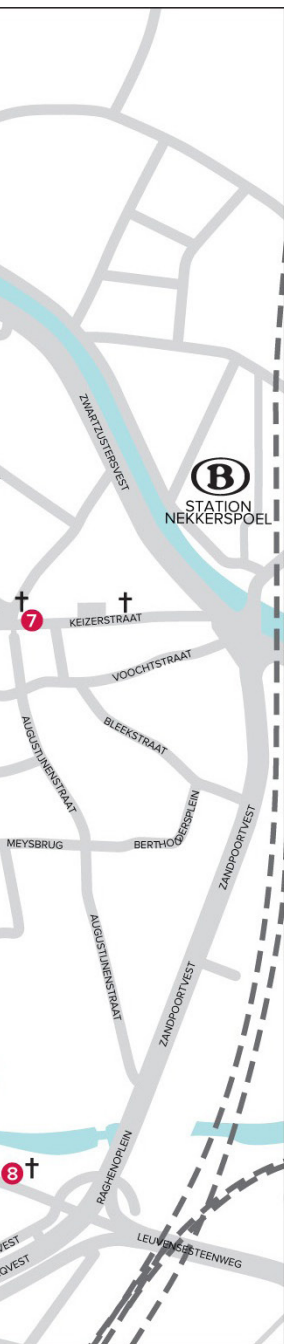
In het dorp zetelt een krijgsraad te velde. Twee soldaten die beschuldigd worden van insubordinatie, worden ter dood veroordeeld. Een dag later worden ze terechtgesteld tegen een muur van de kerk. Enkele dagen later start de belegering van het fort van Walem, granaten vallen neer en zaaien dood en vernieling. De bevolking vlucht en de oorlog raast verwoestend door het dorp. Vele soldaten sneuvelen of raken voor het leven verminkt. Op enkele weken tijd toont 'Angst en Dood' zich in verschillende gedaantes.

Als een blijvend merkteken in het landschap, is de kerk van Walem nog een stille getuige uit die tijd. De Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem ent de herdenking van Walem 1914 op een aantal plaatsen in en om dit gebouw.

In de kerk zelf krijgt het oude, religieuze erfgoed 'kruisweg' een moderne invulling. In het tijdloze decor van de kerk roepen veertien staties de verschillende gedaantes van 'Angst en Dood' op zoals die zich toen manifesteerden. Elke statie brengt een ander, doorleefd verhaal over lijden zoals het zich telkens weer voordoet in oorlogstijd. Achteraan in de kerk, op de plaats waar de terechtstelling plaatsvond, wordt het gebeuren in herinnering gebracht via een eenvoudige simulatie.

*Tom Van Buggenhout
Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem*

- 1 De Sint-Romboutskathedraal ★ Sint-Romboutkerkhof z/n
- 2 De refuge van Sint-Truiden ★ Schoutetstraat 3
- 3 De refuge van Tongerlo / Koninklijke Manufactuur van Wandtapijten De Wit ★ Schoutetstraat 7
- 4 De predikherenkerk ★ Goswin de Stassartstraat z/n
- 5 De muurschilderingen van het 'Hof van Busleyden' ★ Frederik de Merodestraat 65
- 6 De Bakboetiek / huis 'de Vergulde Sterre' ★ Veemarkt 74
- 7 De Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk ★ Keizerstraat 1
- 8 De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek ★ Hanswijkstraat 65
- 9 De Historische Vaartuigen - VVBHV vzw ★ Auwegemvaart 56
- 10 Het Memoriaal van het Fort van Walem ★ Koning Albertstraat 2, Walem
- 11 De Onze-Lieve-Vrouw van Bijstandkerk en kerkhof ★ Koning Albertstraat 58, Walem

Teksten

Joke Bungeneers
Marc Debatty
Eveline De haes
Elfi Hermans
Michel Leriche
Amke Maes
Dirk Ramakers

Sofie Stevens
Jan Struyf
Tom Van Buggenhout
Linda Van Dijck
Maarten Van den Mooter
An Volckaert

Dank aan

In de eerste plaats aan alle eigenaars die met zoveel enthousiasme hun eigendom openstellen
De personeelsleden van de stad Mechelen die zich inzetten voor de bewaking van de opengestelde gebouwen
Gidsenbond Mechelen vzw
Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem
Mechelen Binnenste Buiten
Alle muzikanten die voor sfeervolle muziek zorgen in de opengestelde panden
De Teugel i.s.m. het Centrum voor Volwassenenonderwijs Crescendo
Stadsarchief Mechelen
De Ware Vrienden van het Archief
VVBHV vzw

Redactie

dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Beeldmateriaal

Het fotomateriaal is afkomstig van het Stadsarchief Mechelen - www.beeldbankmechelen.be of van de stedelijke dienst monumentenzorg, tenzij anders vermeld.

Vormgeving en drukwerk

Swinnen Printing N.V.
Muizenstraat 172 - 1981 Hofstade

Cover

Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek - borstbeeld H. Augustinus

Deze brochure is een publicatie van de dienst Monumentenzorg stad Mechelen.
Uit deze uitgave mag niets overgenomen worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

V.U.: Erik Laga, stadssecretaris, Grote Markt 21, 2800 Mechelen
Wettelijk depot: D/2014/0797/034

